A.C. Joshi Library
P.U. Chandigarh

MSS No. 143 Subject Language

Name of MSS व्युत्पत्तिवाद Vyutpattivāda

Author - -

Period - - Folios 91

Script Sanskrit Source Prithipal Singh

Missing Folios - -

143

Sanskrit
482
V998

143-Ms.

143

व्यु॰ १

ॐश्रीगणेशायनमः श्रीसरस्वत्यैनमः शाब्दबोधेचेति सप्तमीनिरूपितत्वेचशाब्दः प्र
सिद्धोयएकपदार्थेघटेसप्तमीअनुयोगित्वे अपरपदार्थस्य नीलपदार्थस्यषष्ठीप्रतियो
गित्वे संसर्गोऽभेदादिः संबंधमर्यादासमभिव्याहारज्ञानकार्यतावच्छेदककोटिप्रवि
ष्टसंबंधतानिरूपितत्वात्तृतीयोऽभेदेभासतेइत्यत्रभासनंविषयता आख्यातार्थः आश्रयता त
थाचघटरूपैकपदार्थानुयोगिकः नीलरूपापरपदार्थप्रतियोगिकोऽभेदादिः
संसर्गः शाब्दबोधनिरूपितसंसर्गतावाभिन्नविषयताश्रयइतिवाक्यार्थः एकत्वमप
रत्वंचनपदेन्वेति अन्यथाख्यातार्थकृतिनिवर्तमानत्वायोः परस्परमन्वयोनस्यात् ना
प्यर्थेनीलोघटइत्यादावभेदान्वयोनस्यात् नीलघटयोरेकत्वात् अपितुपदार्थता
वच्छेदकेनतथाचैकंयत्पदार्थतावच्छेदकंतदवच्छिन्नेयत्पदावपरंतत्पदार्थतावच्छेद
कंनीलत्वादितदवच्छिन्ननीलादेरभेदाद्यन्वयइत्यर्थः पदाद्युपस्थापितार्थस्यैवप्रका
रतयाविशेष्यतयाचभानोपगमेननीलोघटइत्यादौनीलरूपाश्रयप्रकारकाभे
दसंसर्गकघटविशेष्यकशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नेप्रतिप्रथमांतनीलपदसमभिव्याहृ

राम
१

तत्प्रथमांतघटपदेनोपस्थितित्वेनसमभिव्याहाररूपाकांक्षातात्पर्यकारणता एवं
घटमानयेत्यादौघटप्रकारककर्मताविशेष्यकआधेयतासंसर्गकशाब्दबोधेघटप
दाव्यवहितोत्तराम्पदजन्योपस्थितित्वेनसमभिव्याहाररूपाकांक्षातात्पर्यकारण
तांगीकारादितिभावः सचसंसर्गश्चक्वचिदभेदः नीलोघटइत्यादौक्वचित्तदतिरि
क्तएवेत्यादिः घटमित्यादौकर्मत्वघटादेराधारतानिरूपितकर्मत्वनिष्ठाधेयता
संबंधः घटोनास्तीत्यादौनञर्थाभावेघटनिष्ठप्रतियोगितानिरूपितानुयोगि
तासंबंधः घटंदित्सतीत्यादौसनर्थेच्छायांदानधात्वर्थस्यविषयतानिरूपि
तविषयितासंबंधः विषयविषयिभावादिरित्यादिनापचतीत्यादौआख्यातार्थ
कृतौधात्वर्थपाकादेर्जन्यतानिरूपितजनकत्वादिपरिग्रहः व्याससमासभेदे
नविकल्पमाहअभेदश्चेत्यादिना स्वसमानविभक्तिकेन स्वविशेष्यवाचकंघ
टादिपदेनसमानविभक्तिकेप्रथमान्तेनीलादिपदेतेनोपस्थितस्यैवनीलादि
रूपार्थस्याभेदःसंसर्गः व्यासेतन्निमित्तमसमासेनाह स्वाव्यवहितपूर्व

सु.
२

वर्त्तिनावेति स्वविशेष्यवाचकं घटादिपदं तदव्यवहितपूर्ववर्त्तिनानीलादिपदेनेत्य
र्थः उपस्थितस्यैवेत्येवकारव्यवच्छेद्यमाहनान्वितेति नीलस्य घटइत्यत्र नीलपदार्थस्य
समानविभक्तिकपदेन षष्ठ्यासमवधानात् अव्यवहितपदेन वाऽन्वयस्याव्युत्पन्नत्वादि
तिभावः नीलस्य घटइत्यत्र तु नीलपदोत्तरषष्ठ्यां घटपदाव्यवहितपूर्ववृत्तित्वेपि स्व
योग्यत्वात् षष्ठ्यर्थसंबंधस्याभेदेन घटेऽन्वयः ननु स्वसमानविभक्तिकेनेत्यत्र स्वविशे
ष्यवाचकं पदं तेन स्वेन समानाविभक्तिर्यस्येति विग्रहात् समतुल्यविभक्तिकत्वं विशे
षणपदे लभ्यते तत्र बाध्यते विशेष्यपदस्य प्रातिपदिकत्वाद्विभक्तेश्च तद्भिन्नत्वात्
अतः स्वसमानविभक्तिकत्वं परिष्करोति स्वसमानविभक्तिकत्वं चेति स्वसमानत्व
न तुल्यत्वमपि तु स्वपदलक्षणघटस्वप्रकृतिकविभक्तितुल्यत्वमेव च स्वविशेष्यवाच
कपदे प्रकृतिर्यस्याः ईदृशीया प्रथमादिकविभक्तिः प्रथमात्वादिना तत्सजातीया वि
भक्तिर्यस्य तत्त्वं स्वप्रकृतिकविभक्तिसजातीयविभक्तिकविशेषणपदत्वं विशेष्य
वाचकपदोत्तरविभक्तिवृत्तिविभक्तिविभाजकप्रथमात्वादिमद्विभक्तिप्रकृतित्वमि

राम.
२

तियावत् न तु समानानुपूर्वीकत्वं सामानात्यमिति न तु विशेष्यवाचकपदोत्तरविभक्ति
वृत्तित्वमुकारत्वरूपमकारोत्तरत्वं तद्रूपानुपूर्वी विशेषवत्वं विशेषणवाचकपदोत्तरविभक्ति
निष्ठमित्यर्थः वेदाः प्रमाणं शान्ता ब्राह्मणा इत्यादावन्वयबोधानुपपत्तेरिति जातिस्त
त्वद्रूपायाः सविभक्तेः मत्वरूपायाश्चानुपूर्व्या भेदात् सामानात्यनस्यात् प्रथमात्वादि
नासामानात्यमस्तीति नान्वयबोधानुपपत्तिरिति भावः यद्विशेष्यवृत्ति यत्ते लिंगसंख्या
विभक्तयः प्रायस्तापकत्वं तथा समानार्थविशेषणेष्विति भट्टोद्दरिकारिकामर्थतोऽनु
वदन्नाशंकते ननु विशेष्यायाः इत्यादिना कारिकास्थप्रायःपदार्थमाह प्रसक्तविशे
षानुशासने इति विशेष्यायाः सद्देकत्वरत्यादिविशेषणानुशासनस्थले तु न विशेषण
विशेष्यपदयोः समानलिंगसंख्यानियमः समानविभक्तेर्नियमस्त्वस्तीति प्राय इ
त्युक्तमिति भावः समानवचनत्वमित्यत्र वचनं संख्याऽन्यथा विशेष्यविशेषणपदयोः
समानवचनकत्वनियमाभावेन यथानियमोपगमेन समानवचनकत्वनियमे गीका
रेण प्रमाणमित्यस[illegible]ल्पेऽन तत्वेन नित्यनपुंसकत्वादनन्दलिंगतया वेदा इत्यस्य

रौ॰नि॰
३

वाभिन्नलिंगत्वात्समानवचनकत्वाभावेन दोषायेत्याशयः शक्तिर्निपुणता लोका
शास्त्रकाव्याद्यवेक्षणात् काव्यज्ञशिक्षयाभ्यास इति हेतुस्तदुद्भवे इति काव्यप्रकाशका
रिका तत्र शक्तिः कवित्वबीजभूतः संस्कारविशेषः स च वासनात्मा जन्मांतरीय ऐ
ह्लिको वा काव्यलोकशास्त्रादिज्ञानजन्या निपुणता कविशिक्षयाभ्यासश्चेति त्रयः
समुदिताः समुदितानां दंडचक्रादिन्यायेन फलोपधायकत्वेन हेतुरित्येकवचनं तत्र
त्रयः हेतुरिति समानलिंगत्वेपि वचनैक्याभावान्नियमभंग इति भावः तादृशस्थले
असमानलिंगकस्थले आपः स्त्रीभूम्नीत्यादिवल्लवद्बाधकायोगे नियमः तस्मात् उत्स
र्गात्सामान्यौत्सर्गिकमेकवचनमेव विशेषणपदोत्तरमुचितमिति प्रत्यक्षानुमानोपमा
नशब्दाः प्रमाणानि पितरो देवता इत्यादेरनुपपत्तिरिति पितृपितामहप्रपितामहेषु
पितर इति प्रयोगस्तु सपिंडीकरणोत्तरश्राद्धजन्यफलभाक्त्वपारिभाषिकं पितृत्व
मादाय समर्थनीयः इदं त्यागोद्देश्यत्वं च देवतात्वं न तु समानलिंगकस्थले समा
नवचनकत्वनियमांगीकारेण त्रयः समुदिता हेतुरित्यत्रानुपपत्तिसंभवोपि असमा

राम
३

नलिंगकस्यलेन किंचिन्नियतं निमित्तमिति कथं प्रमाणानीत्यत्र बहुवचनानुपप
त्तिः शंकितेति चेन्न बहुवचनप्रयोगे हि क्वचिन्नियमो नियामको यथा नीलाः घटाः
इत्यत्र समानलिंगकसमानवचनकत्वरूपः क्वचिच्च बहुत्वसंख्याबोधः यथाघ
टानित्यत्र प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानीत्यत्र तूभयविधहेत्वभावान्न
प्रथमोपस्थितत्वाच्चैकवचनप्रयोगस्यैवभावाख्यातवत्साधुत्वात् विशेषण
पदोत्तरवचनेष्वनुगतं निमित्तमाह यत्रेति ननु घटा नीलाः इत्यत्र विभक्त्यर्थः संख्या
रूपः नीलावर्णा इत्यादौ तु गुणे गुणानंगीकारात् अपेक्षाबुद्धिविशेषविषयत्वरू
पएव विभक्त्यर्थो न तु संख्यारूपः इति शंकालक्ष्यसाधारणं विभक्त्यर्थमाह विशेष्य
वाचकपदोत्तरविभक्तितात्पर्यविषयसंख्याविरुद्धसंख्याया विवक्षितत्वमिति त
थाच नियमशरीरे न संख्यात्वेन वाऽपेक्षाबुद्धिविशेषविषयत्वेन वा विभक्त्यर्थस्य निवेशः
किंतु विशेष्यवाचकपदोत्तरविभक्तितात्पर्यविषयत्वेनेति नाननुगम इति भावः घ
टा नीलाः इत्यादौ विशेष्यवाचके घटपदे तदुत्तरजस्रूपप्रथमाविभक्तिस्तत्तात्पर्य

गो॰
सू॰
५

६

विषयीभूतावहुत्वसंख्यातनोविरुद्धाएकत्वसंख्यातस्मात्ः विशेषणपदोत्तरविभक्त्याश्र
विवक्षितत्वमेवविशेष्यविशेषणपदयोः समानविभक्तिकत्वेनियामकमित्यर्थः अ
तएवेतिनिर्दिष्टशास्त्रविषमांगीकारादेव पुरूरवोमाद्रवसौविश्वेदेवाइत्यत्रविश्वेदेवाइतिविशे
ष्यवाचकेपदेतदुत्तरविभक्तितात्पर्यविषयसंख्यावहुत्वसंख्यातादृशसंख्याद्वित
रूपासापुरूरवोमाद्रवसावित्यत्रविवक्षितेवेतिनसमानवचनत्वं विश्वेदेवानांवहुत्वेपि
द्वित्वविशिष्टयोरेवपुरूरवोमाद्रवसोरेवंकालकामयोस्तत्रतत्रकर्मणिपूज्यत्वविधा
नादितिभावः अभ्यस्तयोरितिप्रभृतिग्रहणंविशेष्यवाचकविश्वेदेवपुरूरवोमाद्रव
सोरेवंकालकामयोस्तत्रतत्रकर्मणिपूज्यत्वविधानादितिभावः अभ्यस्तयोरितिप्रभृ
तिग्रहणंविशेष्यवाचकविश्वेदेवपदोत्तरविभक्तितात्पर्यविषयवहुत्वसंख्यायाश्च
न्वययोग्यत्वंसूचयतिविश्वेदेवानांवहुत्वात् तथाहि इदमद्भिरिहितास्त्येष्ठाविधाना
ममहातथाः तस्याः प्रजाः समुत्पन्नाविश्वेदेवास्त्रयोदश नैमित्तिककालकामौका
म्यौचधूरिलोचनौ माल्यष्टकौदिविदेवौनाद्यौमत्स्यवसूस्मृतौ पुरूरवोमाद्रवसौपा

राम॰
५

वैरोमस्मदाहृतौ यत्तेदत्त्वकत्वनाकमदः सापिंङ्क्तकेविधाविति इदमेवंग्रनत्वेकार्य्यायाहि
तथाकृत्वगणावच्छेदेनकार्याधिकरणाहृत्यभावप्रतियोगित्वेनसकलशब्देषुचालनी
न्यायेनप्रतियोगित्वादतः तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकशब्दत्वरूपधर्मवत्त्वमेवशा
ब्दार्थयंप्रतिकारणत्वंवाच्यंतच्चशब्दत्वमेवेत्याह शब्दत्वावच्छिन्नेयावच्छेदानिष्ट
मेकमेवेति यदिचशब्दत्वमेवकारणत्वेतदाकारणतावच्छेदकत्वंशब्दत्वेनसंभव
तिस्वभेदः वच्छेद्यावच्छेदकभावानंगीकारात् तथापितादृशप्रतियोगितानवच्छे
दकत्वविशिष्टशब्दत्वस्यकारणत्वेस्वरूपतः शब्दत्वस्यकारणतावच्छेदकत्वमिति
नानुपपत्तिः संपन्नोव्रीहिरित्यनेकव्रीहितात्पर्यकेपिपदेतादृशव्युत्पत्तिसंकोच
स्येति एकत्वपदार्थेवच्छेदकेव्रीहित्वेऽन्वेति तथाचैकव्रीहित्वनात्यवच्छिन्नः दे
श्यः सर्वोव्रीहिः संपन्नः परिपक्व इत्यर्थः तादृशव्युत्पत्तिसंकोचस्य पदार्थेनान्वे
तिनतत्पदार्थैकदेशेनेतिव्युत्पत्तिसंकोचस्य पदार्थः पदजन्यप्रतीतिविशेष्यः प
दार्थेनपदजन्यप्रतीतिविशेषेणान्वेति तथाचपकृपदार्थविशेष्यकापरपदार्थ

मु०
५

प्रकारकशाब्दबोधं प्रति समानविशेष्यताप्रत्यासत्त्या पदजन्यपदार्थोपस्थितिर्हेतुः क्वचि
द्वैद्याः प्रमाणमित्यादावनुभवानुरोधेन विशेष्यतया एकत्वादिपदार्थप्रकारकबोधवि
शेष्यतया प्रमाणादिपदजन्यपदार्थोपस्थितिर्हेतुः व्यभिचारवारणाय स्वाव्यवहितोत्त
रत्वसंबंधेन कारणवैशिष्ट्यनिवेशो बोध्यः एकदेशान्वयपरिहारायेति यदि चेति स्वाश्र
यप्रकृत्यर्थतावच्छेदकवत्त्वसंबंधेन प्रकृत्यर्थ एवान्वय इति स्वव्रीहिपदोत्तरप्रथमा
र्थैकत्वस्वाश्रयीभूतयत्प्रकृत्यर्थतावच्छेदकव्रीहित्वं तद्वत्त्वं तेन संबंधेन व्रीहावे
वैकत्वान्वयो न तु प्रकृत्यर्थतावच्छेदके व्रीहित्वे तेन न तत्त्वापातिसंकोच इति भावः उ
क्तसंबंधेनैकत्वविशिष्टो व्रीहिरित्यन्वयबोधः प्रकृत्यर्थतावच्छेदके एकत्वान्वयो न भ
वतीत्यत्र हेतुमाह व्रीहित्वादिना तैः स्वरूपत एव व्रीह्यादिपदशक्यतावच्छेदकतयाः
न्वयितावच्छेदकतयावच्छेदकतावच्छेदकरूपेणानुपस्थितेरितीदं तत्र व्रीहित्वे पदार्थो
तरस्यान्वयानुपपत्तेरित्यत्र हेतुत्वेनान्वेति क्वचित्तु अन्यापितावच्छेदकरूपेणानुपस्थि
तेरिति समस्यन्त पाठः अनुपस्थितेस्तत्र व्रीहित्वे इत्यत्र हेतुगर्भविशेषणं प्रकृतैवगाति

राम०
५

व्रीहित्वेव

रिति वेदाः प्रमेयाणामित्यत्रैकत्वाश्रयप्रमाणतावत्संबंधेनैकत्वविशिष्टं यत्प्रमाणं तदभि
न्नावेदाः इत्यर्थः शाब्दबोधमात्रे धर्मितावच्छेदकरूपेण धर्म्युपस्थितेर्हेतुत्वादिति भावः
यत्किंचित्पदार्थतावच्छेदकेत्वाश्रयप्रकृत्यर्थतावच्छेदकवत्त्वसंबंधेन पदार्थे चेतिपद
द्वयोपि जातेरेकत्वभानोपगमो निरर्थक इत्यर्थः यतः स्वसजातीयनिष्ठभेदप्रतियोगि
तानवच्छेदकत्वरूपसजातीयद्वितीयरहितत्वैकवचनार्थ इति भ्रमः नत्वेकत्वं स्वसत्वदशा
यां घटत्वं घट इत्यादौ स्वप्रकृत्यर्थः यतद्देशस्थितिघटः तत्सजातीयः स एव तन्निष्ठः एक
पटादिभेदः तत्प्रतियोगितावच्छेदके तत्पटनिष्ठमेकत्वेस्त्यनवच्छेदके तद्घटनिष्ठमेकत्वं
तदेव सजातीयद्वितीयरहितत्वं च घटपदोत्तरमेकवचनार्थः तद्देशे बहुघटसत्वदशायां
स्वसजातीयोपि घटस्तन्निष्ठैकत्ववद्धेतद्घटभेदः तत्प्रतियोगितावच्छेदकमेव पत
द्घटनिष्ठमेकत्वं एवं स्वसजातीयेतद्घटनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकान्येव एतद्घटभिन्न
निष्ठान्येकत्वानि इत्यनवच्छेदकैकत्वाप्रसिद्ध्या नात्र घट इति प्रयोगः नत्वेकत्वमात्रे नत
संख्यारूपमेकत्वमात्रे नस्यसंख्यारूपमेकत्वमात्रं नस्यसंख्यारूपैकत्वस्य वस्तुमात्र

अं
६

इतित्वेनप्रथ्यंतपदशब्दं विनैवतद्बोधनेशब्दानपेक्षणादिति भावः अनुपयोगाच्चेति
एकवचनांतत्वदादिपदस्यव्याप्तिरेवफलेनतदसंभवाच्चेत्यर्थः ईदृशैकत्वार्थैर एवं भक
माह अतएवेति तादृशैकत्वस्य सजातीयेत्यादिनिरुक्तैकत्वस्य साजात्यंचस्वसमभिव्या
हृतपदार्थसंसर्गित्वविशिष्टप्रकृत्यर्थतावच्छेदकरूपेणेति अत्रचदोषोस्तीत्यत्र स्वमेकव
चनांतत्वदपदंतत्समभिव्याहृतंपदं अत्रेतिपदंतदर्थः एतद्देशवृत्तित्वंतत्संसर्गित्वंतत्सं
सर्गएवसंबंधएतद्देशवृत्तित्वीयस्वरूपसंबंधमहृपस्ताद्विशिष्टंयत्प्रकृत्यर्थतावच्छेदकंघट
त्वंतेनरूपेणसजातीयः सएवघटस्तद्भिन्नोयः एकपदमेदसत्यानियोगितावच्छेदकेन
त्वदनिष्ठैकत्वेतदनवच्छेदकेचघटनिष्ठैकत्वेनरूपपारिभाषिकसजातीयद्वितीयराहित
त्वमेकवचनार्थोघटेस्तिइतिपूर्वमुक्तं एतद्देशावच्छेदकमत्वदशायांतादृशवाक्यप्रयो
गस्तुजात्यैकत्वादेरेवसमर्थनीयइति एतद्देशावच्छेदकसत्वदशायांअत्रघटोस्तीति
प्रयोगोनभवति यदिकदाचिद्भवतितदाघटपदोत्तरप्रथमैकवचनार्थैकत्वेघट
त्वरूपजातावन्वेति तत्रप्रकृत्यर्थतावच्छेदकसंबंधेनसमभिव्याहृतपदार्थसंसर्गि

राम.
६

वृत्तित्वविशिष्टप्रकृत्यर्थतावच्छेदकमात्रवृत्तिधर्मेणासामानाधिकरण्यं ग्राह्यं तथा च घटपदस
मभिव्याहृते घटेतिसमस्यंतपदे तदर्थः एतद्देशवृत्तित्वं तस्य स्वरूपेण संसर्गी घटः त
त्र घटे प्रकृत्यर्थतावच्छेदकतावच्छेदकसंबंधेन समवायेन वृत्तिर्यस्तादृशो घटत्वे
तत्वे तादृशवृत्तित्वं रूपे घटत्वोक्तिर्यथा च प्रकृत्यर्थतावच्छेदकमात्रवृत्तिधर्मो घटत्वे
तदापि घटत्वेऽस्तीति सामानाधिकरण्यसंबंधेन समभिव्याहृतपदार्थसंसर्गिवृत्तित्व
विशिष्टो यः प्रकृत्यर्थतावच्छेदकमात्रवृत्तिधर्मो घटत्वत्वं तेन धर्मेण घटत्वसजा
तीयं घटत्वमेव तन्निष्ठो भेदः एकत्ववत्पटत्वभेदस्तत्प्रतियोगितावच्छेदकं एकत्वा
दि तन्निष्ठमेकत्वं तदनवच्छेदकं घटत्वनिष्ठमेकत्वं तदेव सजातीयद्वितीयरहितत्व
घटपदोत्तरप्रथमैकवचनार्थः नात्येकत्वादेरेवेत्यादिपदान्तराश्रयप्रकृत्यर्थता
वच्छेदकवत्तसंबंधेन एकत्वस्य घटेऽन्वयः स्वघटपदोत्तरप्रथमैकवचनार्थः एक
त्वं तदाश्रयीभूते प्रकृत्यर्थतावच्छेदकं घटत्वं तद्वत्वं च घटेऽस्तीति तदर्थः युक्तं चैत
न घटत्वे एकत्वान्वयो न संभवति घटोऽस्तीत्यत्र घटत्वस्य स्वरूपेणत्र घटपदशा।

यु. ८

कतावच्छेदकतया ऽन्वयितावच्छेदकत्वरूपेणानुपस्थितेः अन्वयितावच्छेदकरूपे
णोपस्थितेरेव पदार्थान्तरान्वयनियमादिति मतांतरमाहुः युष्मदि समाना
धिकरणे स्थानिन्यपि मध्यमः इति पाणिनिसूत्रे युष्मत्पदेन तिङ्वाच्यकारकवाचिनि
प्रयुज्यमाने सति स्थानिनि गम्यमाने वा सति मध्यमः पुरुषः प्रयुक्ते गम्यमाने वाऽके
युष्मदि मध्यम इति हर्युक्तेः एवमस्मदीत्यस्य शेषे प्रथम इत्यस्य चार्थ इति वैयाकरण
मतेपि भावाख्यातप्रयोगे न प्राप्नोति कर्तृकर्मकारकाणां तिङ्वाच्यत्वाभावात्
एवं न्यायनयेपि भावप्रधाननिर्देशेन प्रयुक्तगम्यमानान्यतरयुष्मत्पदबोध्यनिष्ठ
युष्मत्वेतिऽर्थे संख्यासमानाधिकरणे सति मध्यमः पुरुष इत्यर्थकरणात्तु वर्तमान
त्वाद्यर्थकभावाख्यातस्यावश्यकत्वेपि भावनान्वयिनि संख्यान्वयनियमेनाभाव
नान्वयविरहेण संख्यान्वयविरहादाह एकत्वाविवक्षायामधीत्यादिः अत्रेनात्ये

३ कत्वपरतया तत्समर्थनेन एकत्वसमर्थनेनेत्यर्थः प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थ रामः
बोधकतानियमभंगापत्तेरिति भावः दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्यमभिप्रेत्य समाध

ते भावाख्यातस्य लेगत्यंतरविरहेणाविभक्तेर्निरर्थकत्वापगमादिति भावाख्यात
स्य ले सुप्यते इत्यादौ स्वार्थे विभक्त्यर्थः एकत्वं विशेषणीभवत्कर्मे न च स्वार्थत्वव्याप्या
नो हि कर्तृकस्वापबहुकर्तृकस्वापत्वानोव्याप्तेनार्थमेव वक्तव्यं तत्र न संभवति
स्वापत्वव्याप्यधर्मोणोव्याहत्यानोकदाप्यनवगमात एकत्वं विशेषणं स्वार्थमि
ति भावाख्यातस्य संख्यार्थो नास्तीत्यर्थः सुप्यते इत्येतावन्मात्रेणैव तः कतिप
यैरिति प्रश्नासंगतेश्च न संख्याविभक्त्यर्थः तथाहि सुप्यते इत्यत्राख्यातार्थैकत्वस्य
धात्वर्थस्वार्थेः न्वयांगीकारे एकः स्वाप इत्यन्वयबोधाच्चमत्नैकस्मिन्स्वापे सिद्धाना
स्य वाक्छिन्नमनोयोगरूपे कतिपयैरिति जिज्ञासाविषयबहुत्वनिष्ठकृतिनन्वयत्ववाध
त इति कतिपयैरिति प्रश्नासंगतिः एवं स्वार्थे द्वित्वबहुत्वयोरप्यसंभवात्सुप्यते
सुप्येते इति द्विबहुवचनापत्तिरपि इष्टव्यातस्मात्संख्यार्थाभावेन स्वापत्वरूपेण
धात्वर्थस्यापि तेस्वापे त्वतीयांतार्थस्यापि एकत्वेनोन्नतीयार्थकृतिद्वाराः न्वया
भ्युपगमात उक्तप्रश्नसंगतिरुपपद्यते इति भावाख्यातस्य ले सुप्यते इत्येतावन्मा

श्रु॰
८

गैत्के केन काप्यांकैरित्यनेकश्रोतृनित्ता या बोधके पदैर्विभिन्नविभक्तिकैः संख्याबो
धकस्य श्रोतृगतताभावस्याभिव्यंजनात्तद्बोधस्यानुभवबाधितत्वादिति गुरवस्तदर्थ
श्चानेकविषयिणी या श्रोतृवृत्तिता तत्तद्बोधकैरेकद्विवचनांतैः पदैः श्रोतृगतताभा
वस्य स्वापत्वव्याप्यधर्माणां द्विबहुकर्तृकस्वापत्वानां स्वायान्विततिङ॰र्थैकत्वव्याव
र्त्यानां कदाप्यनवगमाभावस्य द्विबहुकर्तृकस्वापावगमद्रूपस्य स्वापान्वितताख्याता
र्थैकत्वसंख्याबोधकस्याभिव्यंजनादित्यन्वयस्तथा हि यावर्थस्वापे भिद्रानास्वा
श्चिन्नात्ममनोयोगाद्रूपे ख्याख्यातार्थैकत्वान्वयप्रकारिन्नस्वापे एककर्तृकत्वमेवा
स्ति न द्विबहुकर्तृकत्वमिति व्यावर्त्यमेव द्विबहुकर्तृकत्वे व्यावर्तके स्वापनिष्ठमेक
त्वं व्यंजयति इति स्वापत्वव्याप्यधर्माणां द्विबहुकर्तृकस्वापत्वानां अवगमप्रश्रोतृ
गतताभावरूपाख्यातार्थैकत्वसंख्याबोधक इत्यर्थः तद्बोधस्य द्विबहुकर्तृकस्वापबोधस्या
नुभवबाधितत्वादिति व्यावर्त्यानामेकत्वव्यंजकानामभावान्नसंख्याभावाख्यातार्थ
इत्यर्थः संभवत्यर्थसाधुत्वे पदसाधुत्वमन्याप्यमित्यभिप्रेत्याह अत्रचेति अत्रचसंपन्नो

राम
८

व्रीहिरित्यादौ तु व्रीहियदोत्तरप्रथमार्थैकत्वस्य व्रीहित्वेऽन्वयसंभवे सति तात्पर्ये
एकत्ववतः यद्व्रीहित्वं तदवच्छिन्नः सर्वोऽपि व्रीहिः संपन्न इति बोधस्यानुभवसिद्धत्वा
देवेत्यर्थः ननु प्रसक्तिविशेषानुशासनेन विशेष्यविशेषणवाचकपदयोः समान
वचनत्वमिति नियमस्य समानलिंगकस्यैवाभ्युपगमेन वेदाः प्रमाणमित्या
द्यनुपपत्तिवारणेऽपि त्रयः समर्दिता हेतव इति काव्यप्रकाशव्याख्यायां प्रसंगाति
देशीवेवेत्यत आह एवं त्रयः समर्दिता हेतव इत्यत्रेति अत्र विशेष्यवाचके त्रय इति प
दे तदुत्तरं समस्तरूपविभक्तेस्तात्पर्यविषयीभूतं बहुत्वसंख्यातद्विरुद्धासंख्यापक
त्वरूपा साच हेतवपदोत्तरप्रथमैकवचनेन विवक्षितैवेति अविवक्षितत्वाभावात्
त्रिपदस्य बहुवचनान्तत्वेऽपि हेतुपदस्यैकवचनान्ततोपपत्तिः एवं च एकत्ववि
शिष्टं यत्कार्योत्पादकयोग्यकत्वावच्छेदकसमुदायत्वं तद्धेनैव यत् इति बोधः अत
एवाति समुदायत्वेकत्वं योगीकारादेवेत्यर्थः तथा सति तृणारणीमणीन्याये
न तृणादीनां कारणत्वं योगीकारे स्मिन्पक्षे प्रामाणिकलौकिकशास्त्रकार्यकारणभावेन

मु: ५

णाजन्यानिष्टगणानां कार्यतावच्छेदकत्वशिष्टापूर्वकाभ्यामसप्रयुक्तानामित्यर्थः एकैकमसमवधान
दशायामपि एषांमध्ये केवलशक्त्यादिना कार्यंत्वग्नेः शक्तित्वादिकमेव कार्यो
त्पादप्रयोजकतावच्छेदकेन तच्छक्त्यादि त्रितयपर्याप्तसमुदायत्वमिति तेषांश
क्त्यादीनां कार्योत्पादप्रयोजकतावच्छेदकसमुदायत्वाश्रयत्वानुपपत्तिरित्यर्थः
एवं च। जात्याकृतिव्यक्तयः पदार्थ इत्यत्रेति विशेष्यवाचके पदे जात्याकृतिव्यक्तय

८

इतिपदे तेरा विभक्तिर्न सा विभक्तिस्तत्तात्पर्यविषयीभूता संख्या बहुत्वसंख्या त।
तोविरुद्धैकत्वरूपा संख्या सा विशेषणवाचकपदार्थैकदेशेऽन्वयप्रयोज्यमया विव
क्षितैवेति न विशेष्यविशेषणपदयोः समानवचनत्वमिति एवं च एकत्वविशि
ष्टपदशक्तिरूपेपदार्थत्वेन तद्वत्यः जात्याकृतिव्यक्तयः इति बोधः एवं च समानलि
ङ्गकस्थले विशेष्यवाचकपदासमानवचनस्यापि विशेषणवाचकपदस्य साधु
त्वं च समानलिङ्गस्थले औत्सर्गिकमेव सर्वत्र विशेषणपदानां तत्रप्रयोक्तुमावि
तमिति। प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानि पितरो देवता इत्यादेरनुपप

एम: ५

त्तिं वारयति एवं प्रत्यक्षानुमानेत्यादिना टिरीति शालाभ्भातरपक्षाः स्वा
मिनो देहृदेवराविस्यत्र शफलपदस्य बहुवचनान्तत्वस्य भ्रातृपदस्य बहुवचनान्तत्वे
पि देहृदेवरपदस्य द्विवचनान्तत्वोपपादनमिति अत्र विशेष्यवाचकपदस्याभिभ्रा
तरइतिपदे तदुत्तरान्त्यस्य विभक्तेस्तन्नात्पर्यविषयीभूतावहुत्वसंख्यानद्विरु
द्वा संख्या द्वित्वसंख्योत्मा देहृदेवरपदोत्तरश्यो विभक्त्याविवक्षितेवेति अविवक्षि
तत्वाभावाद्देहृदेवरपदे द्विवचनान्तता अत्र देहृदेवरपदस्य देहृदेवरपदवाच्यल
लणान्नेनवाच्यतावच्छेदकयोर्देहृदेवरपदयोर्द्वित्वान्वयः पदरूपदार्थेनावच्छे
दकभेदस्यत्वाद्देहृदेवराविस्यत्र द्वंद्वापिरपपद्यते दार्थसंदर्शमित्यत्र स्वाविशेष्यवाच
केपदे दार्थपदे तदुत्तरत्वेन प्रतिसंधीयमानाविभक्तिः स्वविभक्तिः सप्तम्यन्त्यादि
नान्तत्वसजातीयाविभक्तिर्यस्येति तत्वे तु दरपदे श्यमेवाद्याकोद्वाकोष्ठा इत्यर्थः
एवं इदंदर्थीत्यादौ विशेष्यवाचकपदोत्तरत्वेन प्रतिसंधीयमानाविभक्तिसजा
तीयविभक्तिकत्वमपि तत्याविधयविभक्त्यवच्छिन्नतत्पूर्ववर्तितयाप्रतिसंधीयमा

३

ॐ. व्यु.
१

नत्वमिति विशेष्यवाचकेऽइदमितिपदे तदुत्तरविभक्तिः सुविभक्तिः प्रथमा
त्वादिना तत्सजातीया विशेषणवाचकपदोत्तरत्वेन प्रतिसंधीयमाना विभ
क्तिर्यस्य तत्त्वे विशेषणवाचके दाधिपदेऽस्ति शंकते अथेति सामग्र्याका
र्यजनकत्वे आकांक्षायोग्यतारूप प्रयोजनकत्वे प्रतिबंधकत्वादित्यर्थः समा
धत्ते तथाविधान्वयबोधोपधायिकाकांक्षाविरहादिति नीलप्रकारकाभेद
संसर्गकघटविशेष्यकान्वयबोधजनिकायाः विशेष्यविशेषणपदयोः स
मानत्वरूपायाः आकांक्षाया अभावादित्यर्थः विनिगमनाभावादाह समा
सस्थले चेति उक्तस्थले नीलघटः इति स्थले इत्यत्र च समासे व्यासे चोक्ताकांक्षा
विरहान्न नीलप्रकारकाभेदसंसर्गकघटविशेष्यकबोधापत्तिरित्यर्थः उ
क्ताकांक्षाज्ञानयोरिति समासस्थलीयोक्ताकांक्षाज्ञानयोरित्यर्थः पत्विति
समासव्याससाधारणे विशेषणवाचकपदस्य विशेष्यवाचकपदाप्रकृतित्व
स्वरूपे विरुद्धविभक्तिराहित्यमेव तादृशान्वयबोधोपधायिकाकांक्षा विशेष्य

गम.
१०

वाचकपदनिष्ठविशेषणवाचकपदाप्रकृतिकविभक्त्यप्रकृतिकत्वं तन्न तथा
नीलघटमानयेत्यादावसंभवादिति नीलो घटइत्यत्र विशेषणवाचकपदाप्र
कृतिकविभक्त्यप्रकृतिकत्वं तन्न तथा नीलघटमानयेत्यादावसंभवादिति नी
लो घटइत्यत्र विशेष्यवाचकेपदे घटपदे तदप्रकृतिकाया विभक्तेर्द्वितीयादि
विभक्तेस्तदप्रकृतित्वेन तु विशेषणवाचकपदे नीलेऽसि एवं नीलघटइत्यत्रा
पि तथाहि विशेष्यवाचके घटादिपदे तदप्रकृतिका विभक्तिर्द्वितीया तदप्रकृ
तित्वेन नीलपदेऽस्ति विरुद्धविभक्तिराहित्यमेवं समासव्याससाधारणी नीला
दिप्रकारकाभेदसंसर्गकघटविशेष्यकान्वयबोधजनिकाऽऽकाङ्क्षा नीलस्य
घटइत्यादौ तु विशेष्यवाचकघटपदाप्रकृतिका विभक्तिः षष्ठीविभक्तिस्तदप्र
कृतित्वमेव नीलपदे तेन नीलस्य घटइति वाक्यात् नीलप्रकारकाभेदसंसर्गक
घटविशेष्यकशाब्दबोधः विशेष्यवाचकपदनिष्ठविशेषणवाचकपदाप्रकृ
तिकविभक्त्यप्रकृतित्वरूपाकाङ्क्षाया नीलो घटइत्यत्र विशेषणवाचके पदे नी

श्रु॰
११

लपदे तदप्रकृतिका विभक्तिर्द्वितीयादिविभक्तिस्तदप्रकृतित्वे विशेष्यवाचकपदे
घटपदे इति नीलो घटः इत्यादौ सत्वेऽपि नीलघटमानयेत्यादौ तदभावात् तेन विशेष्य
वाचकपदनिष्ठविशेषणवाचकपदाप्रकृतित्वस्य विनिगमनाविरहेणाकां
क्षात्वमित्यर्थः न च नीलघटः इति समस्ते विग्रहाय नीलघटमानयेत्यादिसमस
स्तानुसरणे किं बीजमिति वाच्यं तत्र विशेषणवाचकपदाप्रकृतिकेत्यस्य वि
शेषणवाचकपदोत्तरत्वेनाप्रतिसंधीयमानेत्यर्थकरणेन दोषस्तथाहि नी
लघटः इत्यत्र विशेषणवाचके पदे नीलपदे तदुत्तरत्वेनाप्रतिसंधीयमानाया
विभक्तिर्द्वितीयाविभक्तिरेव न तु प्रथमाविभक्तिस्तदप्रकृतित्वं विशेष्यवाच
कपदे घटपदे इति न दोषः इत्याशयेन नीलघटः इति समस्तमुपेक्षितवान् न च
नीलघटमानयेत्यत्रापि नीलं च तत् घटं चेति परिनिष्ठितविभक्त्या समासाश्रय
णान्न दोषः इति वाच्यं प्रथमांतेन समासः इत्यभिप्रायेण दोषाभिधानात् इति
तदसत् विशेष्यवाचकपदाप्रकृतिकत्वे विशेष्यवाचकपदानुत्तरत्वे वा।

स॰म॰
११

शेष्यवाचकपदोत्तरत्वेनाप्रतिसंधीयमानत्वमिति वा तथा च विशेष्यवाचकपदा
नुत्तरविभक्त्यप्रकृतित्वरूपं श्रूयवा विशेष्यवाचकपदोत्तरत्वेनाप्रतिसंधीयमानवि ३
भक्त्यप्रकृतित्वरूपं वा विरुद्धविभक्तिराहित्यमेवाकांक्षा सा नीलोत्पलद इत्यादौ न सं
भवति तथा च विशेष्यवाचकपदे उत्पलपदे तदनुत्तरा विभक्तिः सुविभक्तिस्तत्प्रकृ
तित्वमेव विशेषणवाचकपदे नीलपदे इति नीलपदोत्तरविभक्तेरुत्पलपदानुत्तरवि
भक्त्याभिन्नत्वादित्यर्थः शंकते श्रूयविशेष्यवाचकपदोत्तराश्रुतिविभक्तिविभा
जकधर्मवद्विभक्तिराहित्यस्य विवक्षणान्नदोष इति चेदिति नीलोत्पलं इत्यत्र वि
शेष्यवाचकउत्पलपदे तदुत्तरा यस्मिन्श्रुतिर्या विभक्तिविभाजको धर्मो द्वितीयात्वादि
तद्वद्विभक्तिरहितत्वस्य नीलपदे सत्वात् एवं नीलोत्पलं इत्यत्र विशेष्यवाचके
पदे तदुत्तरा यस्मिन्वर्तमानो योधर्मो द्वितीयात्वादिस्तद्वद्विभक्तिराहित्यस्य नीलपदे
सत्वात् एवं नीलोत्पलं इत्यत्र विशेष्यवाचके पदे तदुत्तरा यस्मिन्वर्तमानो यो धर्मो द्वि
तीयात्वादिस्तद्वद्विभक्तिराहित्यस्य नीलपदे सत्त्वे नीलोत्पलः नीलोत्पलं इति द्वया

मु॰
१२

नीलप्रकारकाभेदसंसर्गकघटविशेष्यकबोधः नीलस्य घटस्येत्यादौ तु घटपदोत्त
राष्टीतिधर्मः षष्ठीत्वं तद्विभक्तिराहित्यस्यासत्वान्न तादृशबोधः इत्यर्थः समायते
विभक्तित्वादिकमजानतः पुरुषस्य तादृशधर्मज्ञानासंभवाच्छाब्दबोधानुपप
त्तिरिति यस्य विभक्तित्वज्ञानं नास्ति तस्यापि नीलो घट इति वाक्याच्छाब्दबोधो
जायते स न स्यात् विशेष्यवाचकपदोत्तराष्टीति धर्मज्ञानासंभवादित्यर्थः स्वरू
पतो विरुद्धविभक्तिराहित्यस्य प्रयोजकत्वेन संभवति तथा च नीलो घटः इत्यत्र
यदा तु पदस्यापदत्वभ्रमो जातस्तदाऽभेदान्वयो न जायते स स्यात् न च मतेऽस्व
रूपतो विरुद्धविभक्तिराहित्यरूपकारणसत्वादिति एवं नीलस्य घट इत्यादौ ष
ष्ठ्यामपदत्वभ्रमो जातस्तदानीं नीलस्य घट इत्यत्र वाक्यान्नीलप्रकारकाभेदसंसर्ग
कघटविशेष्यको बोधो जायते स न स्यात् विरुद्धविभक्तिराहित्यस्य स्वरूपतोऽ
भावात् न तु तादृशज्ञानस्यैव प्रयोजकत्वं वाच्यमिति तत्र यस्य विभक्तित्वज्ञाने
नास्ति तस्य बोधो न स्यादिति तदुक्तमेव पूर्वमित्यर्थः विरुद्धविभक्तिराहित्यज्ञा

राम॰
१२

इत्यादिद्विविधबोधसाधा
रणमितितेत्तरस्वादिभिन्न
पद[illegible]पदंतदुत्तरंयत्तद्भिन्नत्व
विशिष्टंयत्स्वोत्तरत्वादि[illegible]त
रूपे[illegible]र्थः यथानीलोघटः

नैदेतत्वपदेपिविभक्तित्वादिकमजानतः शुद्धघस्यशाब्दबोधानुपपत्तिम[illegible]
शंकते अथनीलोघटोनीलघटइत्यत्रनीलपदंतदुत्तरस्वादिभिन्नपदंचघटप
दंतदुत्तरंयत्तद्भिन्नत्वंचघटपदेःथचस्वंनीलपदंतदुत्तरत्वंचघटपदेऽस्ति एवंनील
घटइत्यत्रापिस्वोत्तरंनीलपदोत्तरंस्वादिभिन्नंपदंघटपदंतद्भिन्नत्वंचघटपदेऽस्ति
अथचस्वोत्तरत्वंचनीलपदोत्तरत्वमिति स्वरूपस्याव्यवहितोत्तरत्वसंबंधेननी
लपदवत्तस्याघेतत्वघटपदत्वरूपाकांक्षासमासासमाससाधारणीनीलपदकारका
भेदसंसर्गकघटविशेष्यकबोधजनिकेत्यर्थः अत्रनीलस्यघटइतिप्रयोगावार
णायस्वादिभिन्नेत्यत्रविशेष्यवाचकघटादिपदोत्तरविभक्तिभूतविभक्तिवि
भाजकधर्ममात्रवादिधर्मावच्छिन्नभिन्नेत्यर्थ तथाचनीलपदोत्तरषष्ठ्याः प्र
थमात्वावच्छिन्नाभिन्नत्वान्नदोषः समाधत्तेनीलघटरूपामित्यादिकाकासा
धारणानुरोधेनात्मादृशयाकांक्षायाउपगतत्वात्तयोपदर्शितत्वासमा
ससाधारणानुगतकांक्षानुसरणमस्यप्रयोजनकत्वादिति नीलेचनत्तघटे

पंचेति कर्मधारयस्तत्रोक्ताकांक्षाया असमासे धारिणीनस्संभवति तथाहि स्वनील
पदोत्तरत्वरूपस्याव्यवहितोत्तरत्वसंबंधेन नीलपदवत्त्वं भवति रूपपदे घटश्च च
स्वाधेयं भवति (तथापि स्वनीलपदोत्तरत्वरूपस्याव्यवहितोत्तरत्वसंबंधेन नील
पदवत्त्वं भवति रूपपदे घटश्च च स्वाधेयं भवति) तथापि स्वनीलपदोत्तरत्वरे स्वादिभि
न्नपदे घटपदेतरत्वमेव रूपपदे इति तदनुत्तरत्ववैशिष्ट्यसामानाधिकरण्ये
नस्वोत्तरत्वे नास्तीति नीलघटरूपमित्यादिसाधारण्याय अस्मादृशीयाकांक्षा
उपेतव्या सा च स्वादिभिन्ननिराकांक्षत्वप्रवेशेण बोध्या तथा च स्वोत्तरे नीलप
दोत्तरे स्वादिभिन्ननिराकांक्षपदेतरत्वं यत्तद्यत्तद्भिन्नत्वरूपस्वोत्तरस्वादिभिन्न
पदान्नत्तरत्वमात्रेण घटपदे तत्स्वोत्तरे स्वादिभिन्ननिराकांक्षपदेन भवति किं तु रूप
साकांक्षमेवेति रूपमाकांक्षाया असमासे साधारणी न स्वैत्यर्थः यद्यपि नील
रूपमित्यत्र नीलघटयोरभेदान्वयानुपगमे नीलपदोत्तरे स्वादिभिन्नपदे घटपदे
तदितरयत्तद्यत्पदे रूपपदे तदनन्तरत्वं घटपदेऽस्ति घटश्च स्वोत्तरत्वे नीलपदोत्तरत्व

वि

वास्ति तथापि घटपदे स्वार्थेनत्वेनास्तीति उक्ताकांक्षानास्ति तत्र स्वार्थेन घटादिपदत्व
मित्यस्यानन्वयीयमानस्वार्थेन घटादिपदत्वमितिविवक्षणात प्रकृताकांक्षोपपादने
पि नीलघटरूपमिति वाक्यात् रूपेनीलमन्वेति संशयोच्छेदो ज्ञायते सनस्यादिति
घटपदोत्तरस्वादिविभक्त्यनुसंधानदशायामिति घटपदे स्वार्थेनत्वाभावान्नतानील
घटयोराकांक्षाभावादन्वयोनास्ति किंतु नीलरूपयोरेवाभेदान्वयोवक्तव्यः सोपि नसं
भवति स्वोत्तरं नीलपदोत्तरं यत्स्वादिभिन्नपदं घटपदंतन्नरं रूपपदं स्वोत्तरत्वादिपद
भिन्नपदोत्तरत्वाभाववैशिष्ट्येनास्तीति प्रकृताकांक्षाविलयोपत्तिरिति वोध्यमिति प
गंगाराममगुरुचरणाः नचस्वोत्तरस्वादिभिन्ननिराकांक्षपदानन्तरत्वविशिष्टस्वोत्तरत्व
रूपस्वार्थव्यवहितोत्तरत्वसंबंधेन नीलादिपदवत्स्वार्थेन घटादिपदत्वमेव समासख्या
समभ्याहरणीयाभेदान्वयबोधोपयिकाकांक्षास्त्वितिचेन्न सिद्धांतिमतेतु सकलस
मासेविशेष्यवाचकपदाव्यवहितत्वरूपं वर्तिविशेषणवाचकपदत्वे विशेषणवाच
कपदाव्यवहितोत्तरवर्तिविशेष्यवाचकपदत्वं वाक्याकांक्षा एवं सकलव्यासेषु

व्यु॰
१४

मोत्तविशेष्यवाचकपदसमभिव्याहृतप्रथमांतविशेषणवाचकपदत्वमाकांक्षाइत्याको
ताद्दैविध्येपि विशेष्यविशेषणेति शब्दानुगमसंभवात् पूर्वपक्षिणस्तुशब्दानुगम
स्याप्यभावात् स्वान्तरंस्वादिभिन्नेनिराकांक्षेपदेतदन्तरंयद्यत्तत्तद्भिन्नरूपंयत्स्वोत्तर
स्वादिभिन्नपदानन्तरत्वेत्तद्विशिष्टत्वप्रभेदकूटनिवेशनगौरवात् पूर्वोक्तेयत्वाच्च
प्रथमान्तगमेनसिद्धांतिमतस्यैवोचितत्वात् अथनीलंघटमानयेत्यादौनीलादेर्वि
हादावन्वयोपगमेनीलादिपदोत्तरविभक्त्यर्थस्यकर्मत्वादेः कुत्रान्वयइतिचेदिति
समाधत्तेनकुत्रापीतिपदसाधुत्वायप्रयुज्यमानाविभक्तिर्निरर्थिकेतिभावः संभ
वत्यर्थेसाधुत्वेपदसाधुत्वमन्याप्यमित्यभिप्रायिकंमतांतरमाह अभेदइत्यारभ्य
देतीत्यंतेन नीलोघटइत्यादौनीलप्रतियोगिकभेदाभाववान्घटइतिबोधात्
विशेषणविभक्तेरभेदोर्थः ननु अभेदोनामार्थयोःसंसर्गतयाभासतेइत्युक्तेतया
दृमसमासस्थलेएवेति नीलघटइत्यादितोनीलप्रकारकाभेदसंसर्गकघटविशे
ष्यकबोधोदयादितिभावः ननुसमासेपिविभक्त्यनुसंधानसंभवेःभेदोविभक्त्या

राम
१४

र्थएववास्त्वित्यतआह तत्रविभक्त्यनुसंधानेविनेति नञःप्रसिद्धिरिति भेदस्यकेवा-
लान्वयितयाऽभावांशप्रसिद्धिरित्यर्थः नलेहितत्वादिनेति घटत्वनीलभेदेनतद्भेय
प्रतियोगिकाभावस्यनलेमत्वादित्यर्थः नीलभेदत्वाद्यवच्छिन्नाभावस्याविभक्त्य-
र्थत्वेनीलादिपदार्थानन्वयप्रसंगइतिनलेनीलभेदरूपप्रतियोगिसत्त्वेनतदभा-
वासत्त्वान्नीलेनत्वमितिप्रयोगवारणेपिनीलोघटइत्यत्रविभक्त्यर्थनीलभे-
दाभावेप्रकल्प्येप्यस्यनीलस्यान्वयेनीराकांक्षत्वादितिभावः नञ्भेदप्रतियो-
गिकाभावएवविभक्त्यर्थः नीलपदसमभिव्याहारान्नीलभेदत्वावच्छिन्नाभावः
प्रतीयतेइतिवाच्यमितिनम् नीलपदसमभिव्याहारेनीलभेदत्वावच्छिन्नप्रतियो-
गिताकत्वसंबंधेनभेदविशिष्टोऽभावएवनीलभेदत्वावच्छिन्नाभावइत्यर्थःस-
मायतेपदार्थद्वयसंसर्गाभावस्यैवाकांक्षानियम्यत्वादितिनम् नतननत्पदार्थ
तत्तत्पदार्थतावच्छेदकस्यापिसंसर्गः पदांतरसमभिव्याहाराभ्यांपितृशक्ति-
गम्यइतिभावः नीलघटइत्यत्रनीलपदार्थस्यघटपदार्थेभेदसंसर्गाभासते

सत्वनीलपदसमभिव्याहाररूपाकांक्षानियम्यः नीलो घटइत्यत्रतत्भेदाभावो नील
पदोत्तरप्रथमार्थः तत्रभेदः पदार्थतावच्छेदकः अभावः पदार्थः पदजन्यप्रतीतिविशे
ष्यः तत्राभावपदार्थतावच्छेदकरूपभेदस्यनीलभेदत्वावच्छिन्नप्रतियोगिता
कत्वरूपः संसर्गः पदोत्तरसमभिव्याहाररूपाकांक्षालभ्योनभवति अपितुश
क्तिगम्यः शक्तिश्चभेदप्रतियोगिकाभावएवनतुनीलभेदत्वावच्छिन्नप्रतियो
गिताकत्वसंबंधेनभेदविशिष्टेऽभावेऽतोनभेदरूपपदार्थतावच्छेदकस्याभा
वरूपपदार्थेनीलभेदत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वरूपस्यतादृशसंबंधस्यभा
नमिति यथाघटइत्यादौघटत्वस्यघटेसमवायसंसर्गः शक्त्यैवभासतेनतुपदा
न्तरसमभिव्याहारेणघटेघटत्ववैशिष्ट्येचशक्तिस्वीकारात्तथाप्रकृतेपीतिभा
वः समायतेभेदोऽभावश्चेत्यादिना विशेषणेति विशेषणविभक्तेर्नानार्थक
त्वेपि व्याख्यानार्थंकृतिवत्तमानत्वयोरिवाकांक्षावशाद्विशिष्टलाभ इत्यर्थः
एतेन विभिन्नशक्तिस्वीकारेणतथाचपदार्थः पदार्थेनान्वेतीतिव्युत्पत्तिभं

गोनेति भावः नीलं घट इत्यादावप्यभेदान्वयबोधापत्तिरिति नीलपदोत्तरद्वि
तीयार्थेऽभेदे नीलपदार्थस्याप्यवनिष्ठप्रतियोगितानिरूपकतयाभेदस्याप्यभाव
प्रतियोगितानिरूपकतया भावस्य च विशेषणतया घटेऽन्वयसंभवात् नी
लाभेदप्रकारकघटविशेष्यकबोधापत्तिरित्यर्थः ननु अभेदप्रकारकबोधे
विरुद्धविभक्तिराहित्यं तन्त्रमिति नेयमापत्तिरित्यत आह धात्वर्थेन घनवानित्या
दौ तृतीयया भेदबोधनात् अभेदप्रकारकबोधे विरुद्धविभक्तिराहित्यान
पेक्षणादिति द्वितीयादिनेति विशेषणवाचकपदोत्तरद्वितीयादिनेत्यर्थः या
विशेष्यपृष्ठस्पन्ते लिंगसंख्याविभक्तयः प्रायस्ता एव कर्तव्याः समानार्थे विशे
षणेष्विति हृदयं तेन नीलं घट इति वाक्यमेव न भवतीति भावः द्वितीयादिनेति वि
शेष्यवाचकपदे त्यक्तद्वितीयादीत्यादिना तृतीयापरिग्रहः स च कर्तृकरण
योरित्यादि सूत्रविहितैव ग्राह्या तेन धात्वर्थेन घनवानित्यादावुपपदविभक्तिस्थ
ले विशेष्यविशेषणपदयोरसमानविभक्तिकत्वेऽपि नाभेदबोधानुपपत्तिः

शंकते प्रमेयो घट इत्यारभ्य चेत्तत्त्वमित्यंतेन सर्वोपि प्रमेय इति प्रमेयभेदाप्रसिद्धेरित्य
र्थः नीलत्वादिनानीलभेदाभावस्य नीलघटादौ सत्वादिति नीलरूपाश्रयत्वादि
नानीलभेदस्य पीतरूपाश्रयघटादौ प्रसिद्धस्य नीलघटेप्यवभासत्वादित्यर्थः प
तेनेति एतेन नीलपटपरनीलपदघटितनीलो घट इति वाक्यप्रामाण्य प्रमेयेन
विशेषणतावच्छेदकीभूतनीलत्वप्रमेयत्वादिकमेव विशेषणाविभक्त्यर्थ इति प्र
मेयो घट इत्यादौ प्रमेयपदस्य प्रमेयत्ववान् घट एवं कंबुग्रीवादिमान् घट इत्यत्रापि
कंबुग्रीवादिमत्पदस्य कंबुग्रीवादिमत्ववान् घट इति बोधान्नानुपपत्तिरिति भावः
नन्विशेषणतावच्छेदकीभूतप्रमेयत्वादेर्विशेषणाविभक्त्यर्थत्वे प्रमेदार्थक
त्वप्रवादो व्याहत इत्यत आह नीलत्वादेरिति नीलो घट इत्यत्र नीलत्ववान् घट इति
बोधः नीलत्वे च नीलत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदत्वावच्छिन्नाभाववद्रूपाभित्य
भेदार्थत्वकप्रवादः व्याहत इत्यर्थः ननु नीलत्वनीलरूपमेव न तन्नीलभेदाभा
वरूपमतो दोषांतरमाह नीलत्वादौ नीलत्वादिमत्त्व इत्यादिना नीलो घट इत्यत्र वि

शेषणाविभक्त्यर्थे नीलत्वे नीलत्वादिमतः प्रकृत्यर्थस्य स्वप्रत्ययार्थो नीलत्वादिमान् तद्वृ
त्तित्वे नीलत्वे इत्येवं स्वरूपतित्वसंबंधेनान्वयो वाच्यः स च न संभवत्याकांक्षाविरहादित्यर्थः
आकांक्षाविरहमेवोपपादयति यथाहीत्यादिना तद्विशिष्टे भूतले अधिकरणतया तद
न्वयो विरुद्धः घटवान् घटवानिति बोधाभावात् तथा तद्धर्मे घटे आधेयतया तद्धर्मवतो
घटवतः अन्वयोपि न घटवति घट इति बोधाभावादित्यर्थः उद्देश्यतावच्छेदकविधेययो
रैक्ये शाब्दबोधो न जायते इति नियमेप्याकांक्षाविरह एव बीजं वाच्यं तथा विभक्त्यर्थे
नीलत्वे आधेयतासंबंधेन प्रकृत्यर्थनीलत्वादिमतोप्यन्वयो न संभवति आकांक्षावि
रहादिति भावः अत एव कर्म गच्छतीत्यादिवाक्यस्य निराकांक्षत्वम् इति अत एव तद्ध
र्मे तद्धर्मवतः आधेयतयान्वयविरहादेव कर्मत्वे द्वितीयार्थे कर्मत्ववतः प्रकृत्यर्थ
स्य कर्मणः आधेयतयान्वये निराकांक्षत्वमित्यर्थः न चैवं संसर्गतामतेप्यनिस्तार इति
पूर्वं नीलो घट इत्यादौ नीलाभेदस्य नीलत्वादिरूपपदार्थतावच्छेदकरूपत्वे इत्यस्थले
नीलपदस्य नीलपदसमभिव्याहृते नीलो घट इति वाक्ये प्रामाण्यापत्तेर्दुर्वारत्वात्

मु॰
१

नीलवृत्तिनीलत्वादिरूपाभेदसंबंधेन नीलपदार्थवान्घटो भवत्येवेति प्रामाण्यापा
पत्तिरिवेरित्यर्थः समाधत्ते स्ववृत्तिनीलत्वादेः स्वास्मिन्नेव संबंधतोपगमेनेति
स्वनीलपदार्थो नीलघटः तद्वृत्तेः पटवृत्तेः नीलत्वादेः स्वास्मिन्नेव पटएव संबंधता
न घटे इति तादृशापत्तिप्रसंगाभावात् नीलपटपरनीलपदघटितनीलोघटइतिवा
क्यप्रामाण्यापत्तिरूपातिप्रसंगाभावादित्यर्थः यथा काष्ठलोष्ठादौ विद्यमानोपि
लोहित्यस्य स्वाश्रयसंयोगेन संबंधः किंतु स्फटिकादावेव लोहितः स्फटिक इति
विशिष्टबुद्धिनियामकत्वात् तथा नीलपटपरनीलपदघटितात् नीलोघट इतिवा
क्यात् घटे नीलत्वविशिष्टबुद्ध्युदयेन स्ववृत्तिनीलत्वादेर्घटे पटसंबंधो न स्वीक्रि
यते किंतु पटे एव स्वीक्रियते नीलः पट इति विशिष्टबुद्ध्युदयादिति भावः वस्तुत
स्त्विति नीलोघट इत्यत्र नीलघटव्यक्तिगतनव्यक्तित्वावच्छिन्नभेदाभावएव तत्ता
ह्यक्तीनां नीलादिरूपाश्रयव्यक्तीनां स्वास्मिन् घटे संबंधः एवं नीलपटपरनील
पदसमभिव्याहृते नीलोघट इति वाक्येपि नीलपटपरत्वेन नीलव्यक्तित्वावच्छिन्न

राम॰
१

भेदाभावो घटे नास्तीति नैतद्वाक्यप्रामाण्ये अन्यदेतदिति यथा भूतले घट इव तद्वृत्त्य
भूतले घटस्य घटप्रतियोगिकः संयोगः संबंधस्तत्संबंधतावच्छेदकं संयोगत्वं च
घटप्रतियोगिकसंयोगत्वं चेति विचारेण प्रकृतानुकूलः उभयथापि विशिष्टबुद्धिनि
यामकत्वरूपसंबंधत्वादत्रेत्यर्थे ह्यापीति भावः नचैवं विशेषणविभक्तेरभेदार्थक
त्वमतेपि तत्तद्व्याक्तित्वावच्छिन्नाभेद एव विभक्त्यर्थो वक्तव्य इति वाच्यमिति एवं त
तद्व्याक्तित्वावच्छिन्नाभेदस्य संबंधत्वस्वीकारे संभवत्यर्थे साधुत्वे पदसाधुत्वमन्वाख्य
मितिन्यायेन तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नाः भेद एव विशेषणविभक्त्यर्थोस्तु तेनैव नीलपद
घटनीलपदसमभिव्याहृतनीलो घट इति वाक्यप्रामाण्यवारणं संभवतीति भावः
समाधत्ते तथा सत्यपूर्वव्यक्तिनिष्ठतत्तद्व्यक्तित्वस्येति नीलो घटो भविष्यतीत्यत्र त
द्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताको यो भेदस्तादृशभेदत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताको
भेदो नीलपदोत्तरप्रथमार्थस्तदेकदेशे तद्व्यक्तित्वप्रकारकत्वस्यार्थस्य नीलरूपवतोऽन्व
यः तथा च अपूर्वो भविष्यतीया नीलरूपाश्रयव्यक्तिः तन्निष्ठयत्तद्व्यक्तित्वं तस्य

व्यु.
१८

कथंचिदपि भानासंभवेन सामान्यलक्षणाजन्यभासकविरहाज्ज्ञानासंभवेन तदवच्छिन्नभेदा
भावेप्यपूर्वव्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्याभावे शक्तिग्रहासंभवेनापूर्वव्यक्ती
नामभेदान्वयानुपपत्तेः अभावत्वानेहि प्रतियोगितानेकारणामिति प्रतियोगिताना
भावात्तु शक्तिग्रहासंभवादपूर्वव्यक्तीनां अभेदान्वयबोधानुपपत्तिरित्यर्थः अभेदस्य
संसर्गतामतेपि नैषदोषः इत्याह संसर्गतानस्येति अनुपपत्त्यभावादिति नीलघटपर
नीलपदवदितरस्य नीलोघट इति वाक्यस्य प्रामाण्यापत्त्यभावात् इत्यर्थः नीलपदव्य
क्तित्वावच्छिन्नाभेदो नीलपदे एव न तु घटे इति न प्रामाण्यापत्तिरिति भावः पुनः शंकते
न च विभक्त्यर्थोपि भेदे इति भेदेः भावस्य प्रथमार्थः तत्र नीलत्वादिना नीलत्वादिप्र
कारेण भासमानानां तत्तन्नीलादिव्यक्तीनां तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्व
संबंधेनैव भेदान्वयः एवं तादृशभेदानामपि नीलादिव्यक्तिभेदानामपि तत्तन्नीला
दिव्यक्तिभेदत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंबंधेनाभावेन्वयः तावतैव एवमन्य
योगिकारेणैव तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नाभेदाभावस्य घटे भावादिति भावः समाधत्ते विशे

१८

दत्वाभ्युपगमे नकाप्यनुपपत्तिः न नीलघटपदवत् नीलोघट इति वाक्यस्य प्रामाण्यापत्तिः नीलपदव्यक्तित्वावच्छिन्नाभे १४

षणतावच्छेदकावच्छिन्नाभावप्रतियोगितायाः इति विशेषणतावच्छेदकं नीलत्वेन न
नीलत्वेन तु नीलव्यक्तित्वेन तथा चाभेदस्य विभक्त्यर्थतामते नीलपदपरनीलपदद्वघटित
स्य नीलो घटः इति वाक्यस्य प्रामाण्यापत्तिः नीलत्वावच्छिन्नप्रतियोगितायाः निरूपकत
याः भावे भेदे प्रतियोगिनो नीलस्य संबंधतया भानात् यद्वा संबंधतया संबंधघटकत
या भानात् नीलत्वावच्छिन्नभेदाभावस्य घटे सत्त्वान्नीलपदपरनीलघटित वाक्यस्य प्रा
माण्यापत्तिरित्यर्थः अन्यथा विशेषणतावच्छेदकनीलत्वावच्छिन्नप्रतियोगितायाः
संबंधत्वावच्छेदकत्वे विशिष्टस्य वैशिष्ट्यमिति रीत्या बोधे हि विशेषणतावच्छेदकप्रका
रकनिर्णयस्य कारणत्वादिति भावः ननु विशेष्ये विशेषणमिति रीत्याभावस्य
ले बोधे भ्रमे येन यावद्विशेषणोपस्थितिर्न स्येत तस्मिन्न्वार्थेन विशेषणतावच्छेदक
प्रकारकनिर्णयः कारणं अत आह प्रतियोगिविशेषिताभाववत्तानं त्विति सिद्धान्तीम
माश्रयते अभेदस्तादात्म्यमित्यादिना स्वसामानाधिकरण्यस्वप्रतियोगिवृत्तित्वो
भयसंबंधेन भेदाविशिष्टयत्तदन्यत्वमिति स्वं नीलघटव्यक्तिभेदस्तत्सामानाधि

व्या॰
११

करणेद्रव्यत्वेश्च घटस्वं नीलव्यक्तिभेदसत्त्वात्प्रतियोगिनी नीलघटव्यक्तिस्तद्वृत्तित्वे च द्रव्यत्वे
इत्युभयसंबंधेन भेदविशिष्टं द्रव्यत्वमेव तदन्यत्वेन तद्व्यक्तित्वे इत्यर्थः स्वप्रतियोगिवृत्तित्व
स्यैव संबंधत्वे स्वं नीलव्यक्तिभेदसत्त्वात्प्रतियोगिनी नीलव्यक्तिस्तद्वृत्तित्वे तद्व्यक्तित्वे इत्यने
न संबंधेन भेदविशिष्टमेव न तद्व्यक्तित्वमतो द्वितीयसंबंधनिवेशस्तथा च स्वं नीलव्यक्ति
भेदसत्त्वसामानाधिकरण्येन तद्व्यक्तित्वे नास्ति नीलव्यक्तिभेदवत्तिपदेन तद्व्यक्तित्वस्याभावात्
त्वसामानाधिकरण्यस्यैव संबंधत्वे स्वपदेन घटादिभेदसत्त्वसामानाधिकरण्येन तद्व्यक्ति
त्वे इति भेदविशिष्टमेव भवतीति स्वप्रतियोगिवृत्तित्वनिवेशः तथा स्वं घटादिभेदस्त
त्प्रतियोगिघटादिवृत्तित्वं तद्व्यक्तित्वे नास्तीत्यर्थः अपूर्वव्यक्तिनिष्ठस्य तादृशधर्म
स्येति नीलो घटो भविष्यतीत्यत्र भाविव्यक्तिनिष्ठस्य तद्व्यक्तित्वस्याविशिष्टत्वात्तमश
क्यत्वापि सामान्यलक्षणाद्यसंभवात् तद्व्यक्तित्वस्यैकमात्रवृत्तितया विशेषणेनातात्त
मशक्यत्वेपि एकमात्रवृत्तिधर्मत्वादिना सामान्यलक्षणप्रत्यासत्त्या सुग्रहत्वमेव एक
व्यक्तिमात्रवृत्तिधर्माः एतद्व्यक्तित्वरूपाः सर्वेषां तेषामेकव्यक्तिमात्रवृत्तिधर्मत्वेन तान्तमे

राम॰
११

भवादित्यर्थः सुग्रहत्वमेवेति। यद्यप्येवं सति तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नभेदाभावस्य तदर्थत्वे सत्त्वे चेत
घटादिगौरवाभावोक्तेः भेदस्य संसर्गतामते ऽपि घटतादृशानुगतताभेदस्यैव तथात्वमुचितमि
ति घटतादृशानुगतताभेदस्यैव तादात्म्यस्यैव तथात्वे संसर्गत्वमुचितमित्यर्थः संसर्गताम
ते ऽपीत्यपिना प्रकारतामते तादात्म्यस्य विभक्त्यर्थत्वमुक्तमेवेति सूचितं अभेदस्य संसर्ग
तामते दूषणमाह तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नभेदाभावकूटस्य विशिष्य तथात्वे घटो न नील
इत्यादिवाक्यजन्यबोधे प्रतियोग्यभावान्वयोस्तुल्ययोगक्षेमाविति न्यायेन तादृशानु
गतसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाननुगताभावा एव भासेरन्निति तथात्वे संसर्गत्वे
ऽप्ययमर्थः पीतघटे च घटो न नील इति वाक्यं प्रयुज्यते तत्र नञ्विनिर्मोकदशायां घटो
नील इत्यत्र येन संबन्धेन नीलपदार्थो घटे प्रतीयते तेनैव संबन्धेन नीलप्रतियोगिको
ऽभावो घटो न नील इति वाक्यात्प्रत्येतव्य इत्येव हि प्रतियोग्यभावान्वयोस्तुल्ययोगक्षे
मतानाम् तथा च घटो नील इत्यत्र घटे नीलस्याभेदः संसर्गः स च तन्नीलव्यक्तित्वाव
च्छिन्नप्रतियोगिताकभेदत्वावच्छिन्नाभावस्तन्नीलव्यक्तिनिष्ठः एवमनेकतादृशनीलरूपा

मु॰ २॰

अयव्यक्तित्वतद्व्यक्तिभेदत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाः अनंताः अभावाः संबंधतया वक्तव्याः
त एव च संबंधाः पीतघटे चैत्रेण न नीलं इत्यत्र नीलाभावप्रतियोगितावच्छेदकसंबंधतया भासं
ते इति तादृशाननुगतसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकाः अनंता एवाभावाः भासंत इति
त्यर्थः ननु पीतघटे चैत्रेण न नीलं इत्यत्र तन्नीलव्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदत्वाव
च्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव एकैकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताक एक एव नीलाभावः
प्रतीयतामित्याशंकामपनुदति ननु नीलादिवृत्तिप्रतियोगिताकैकोऽभाव इति तत्र हेतु
माह तथासति एकाभावभाने सति यत्किंचिन्नादृशाभाववत्तात्पर्येण अप्युक्तस्य नीलेपि
न नीलं इति वाक्यस्य प्रामाण्यं स्यादिति नीलानिष्ठतद्व्यक्तिभेदाभावसंसर्गेण नीलाभा
वबोधतात्पर्येणेत्यर्थः अयमाशयः यथा पीतघटे चैत्रेण न नीलं इत्यत्र यत्किंचिन्नील
व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताऽकाभावसंबंधावच्छिन्न
प्रतियोगिताकाभावः प्रतीयते तथा यत्किंचिन्नीलेपि एतत्संबंधावच्छिन्नप्रतियो
गिताकनीलाभावसत्त्वान्नीलेपि न नीलं इत्यस्य प्रामाण्यं स्यादित्यर्थः यत्किंचित्तादृशा

२॰

भावत्तात्पर्याणापत्तव्याप्तिकित्वावच्छिन्नभेदाभावसंबंधेननीलमेतन्नीलघटव्यक्तावेवाप्तिपत्त
व्याप्तित्वावच्छिन्नभेदाभावसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकनीलाभावः तन्नीलव्याप्तिकिमि
त्येसर्वत्रेति नीलांतरव्यक्तावपिनीलाभावोस्तीतिनीलेपिननीलइतिप्रयोगप्रामाण्ये
स्यात विशेषणाविभक्तेरभेदार्थकत्वेघटोननीलइत्यादौनञानीलाद्यभावप्रत्ययस्त्येच्य
ननन्नीलादिभेदइतिघटोनीलइत्यादौविभक्त्यर्थोनीलत्तादात्म्यप्रकारः घटोविशेष्यः
तादात्म्यीयस्वरूपसंबंधः घटोननीलइतिनञात्तद्घटविशेष्यकः तदात्म्यीयस्वरूपसंबं
धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्तादात्म्याभावप्रकारकोबोधोजन्यते नत्तनीलादिभेदःतत्त
नीलादिप्रतियोगिताकस्तादात्म्यसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽभावः येनतत्तोभेद
बोधकत्वस्यात तादात्म्यसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वस्यैवभेदलक्षणत्वा
दितिभावः तादात्म्यसंसर्गइतिमतेतत्तैवदोषः घटोनीलइत्यत्रनीलप्रकारकोघटविशे
ष्यकस्तादात्म्यसंसर्गकोबोधः ननात्ततादात्म्यससर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकोनीला
भावोघटेप्रत्याय्यतेइत्येतन्मतेननञोभेदबोधकत्वमव्याहतमेवेति नत्वनञोविनिर्मोके

नु॰ २१

नीलो घट इत्यत्र तादात्म्यं प्रकारतया भासते तेन न समभिव्याहारे घटो न नील इत्यत्र तादात्म्यं
संसर्गतया भासतामिति तन्नञो भेदार्थकत्वे तादात्म्यस्य प्रकारतावादिमतेऽपि तान्वयप्रति
क्षिप्यत इत्याह यादृशसमभिव्याहारस्थले इत्यादि नीलो घट इत्यत्र येन संबंधेन तादात्म्या
यस्य रूपसंबंधेन यत्र यद्धर्मविशिष्टे येन रूपेण नीलतादात्म्यत्वेन रूपेण यत्तत्वं नीलतादा
त्म्यत्वेन नञ्समत्वे प्रतीयते तेन तादृशस्थले घटो न नील इत्यादिस्थले नञा तत्र यद्धर्मविशिष्टेद्रू
पे यद्धर्मविशिष्टतादृशसंबंधावच्छिन्नतादात्म्यीयस्वरूपसंबंधावच्छिन्नतादृशयद्धर्मावच्छिन्न
नीलतादात्म्यत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावबोधस्य व्युत्पत्तिसिद्धत्वात् नियम
सिद्धत्वादिति नञा नीलतादात्म्याभाव एव बोध्यते तेन तत्तादात्म्यसंबंधावच्छिन्नप्रति-
योगिताकनीलाभाव इति नञो न भेदबोधकत्वं तादात्म्यप्रकारतावादिमते इति भावः
ननु तादृशस्थले नञो न भेदबोधकत्वमित्युक्तौ समासेऽपि तन्नञ्ञस्तीत्याह अनीलघट
मानयेत्यादौ घटपदसामानाधिकरण्यानुरोधेन नञ्समानविभक्तिकयोः पदयोः
भेदबोधकत्वे सामानाधिकरण्येन तत्रेष्टमेवेत्यर्थः नीलभिन्नपरतया नीलभिन्नत्व

२१

बोधतात्पर्यकतया नञो भेदवत्तिलक्षणायाः स्वीकारात् तथाच नीलपदार्थस्य घटकदे
शे भेदेऽन्वयः भेदवतो घटेऽन्वयः ननु अन्यनीले घट इत्यत्र नीलपदार्थः तत्र यो भेदे भे
दस्य च घटेऽन्वये तु प्रासभवत्समासेऽपि निपातार्थत्वेन भेदान्वयस्य दृष्टत्वात् इति नञो न भेदव
त्तिलक्षणेति चेन्न तथा सति अन्यनीलमिति द्वितीयानुपपत्तेः इदं तत्त्वमवयवे यत्र भेदस्य
प्रकारता तत्रापि घटेन नीलरूपादिवाक्यस्य नीलाभेदाभावबोधकत्वेऽपि तन्नीलाभा
वस्य प्रतियोगिस्वरूपतया नञो भेदबोधकत्वेनानुपपत्तेः परन्तु भेदत्वप्रकारेण बोधो
भवति न वेत्यन्यदेतत् तत्र इति नीलाभेदाभावबोधकत्वेऽपीति विरोधार्थकेनापिशब्देन
अभेदाभावबोधनेऽपि न भेदबोधकत्वं नञः इति सूचितं तथापि द्वितीयाभावस्य प्रति
योगिरूपत्वेन अभेदाभावो नाम भेदाभावाभावः स च भेद एवेति भेदबोधकत्वं नञः
सूपपन्नमित्यर्थः तादात्म्यसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववत्त्वं भेदत्वं भेदाभावप्र
तियोगिताकाभाववत्त्वं भेदाभावाभावत्वमिति प्रकारभेदेऽपि धर्मोपकपवग्रये देहिंस्थे
अभेदो न भेदाभावः किंतु अभेदस्तादात्म्यं तदभावो भावप्रतियोगिकत्वादतिरिक्तो

मु॰
२२

त्वंताभावएवनभेदरूपइतिनञोभेदबोधकत्वमेतन्मतेदुरुपपादमेवेति इदंत्वत्रावधेय
मित्यारभ्यइत्यन्यदेतादृशत्वेतोपाहोः सार्वत्रिकः इदंतत्त्वमिति नञश्चभेदइतिकल्पनेश
क्तिकल्पनेगौरवमितिनञोभेदेएवेति एकत्वादिसंख्यावाचिकायाविशेषणाविभक्ते
रभेदेशक्तिभ्रमः स्वारसिकलक्षणाग्रहो वा तत्रसर्वमतएवत्वभेदस्यसंसर्गतामतेवि
भक्त्यर्थतामतेच तादृशसमभिव्याहारज्ञानस्यघटमानतनीलपदघटमानत्वचघटपद
समभिव्याहारज्ञानस्याद्विविधबोधेअभेदसंसर्गकाभेदप्रकारकबोधेगुरुभूतहेतु
ताद्वयेअभेदस्यसंसर्गतामतेक्लिप्तप्रकारतावादिमतेतत्रअभेदप्रकारकैकविधबोधांगी
कारात्रगौरवमिति स्थलान्तरेप्रकारान्तरेणासंसर्गतामतेगौरवमाह एवंतादृशसम
भिव्याहारज्ञानघटितसामग्र्याः भिन्नाभिन्नयोगप्रताज्ञानघटितत्वघाद्वैविध्येनाभिन्न
विषयकप्रत्यक्षादिकंप्रतितादृशशाब्दसामग्रीप्रतिबंधकतायाअप्याधिक्यमिति
संसर्गतावादिमतेशक्तिभ्रमाधीनेस्वारसिकलक्षणाधीनेअभेदप्रकारकबोधेअ
भेदसंसर्गकबोधेचएकपदार्थेः अपरपदार्थवत्त्वसंसर्गवत्त्वद्वयप्रयोगप्रताज्ञानघटि

२२

नप्रथमांतनीलपदप्रथमांतघटपदसमभिव्याहारत्तानघटितशाब्दसामग्र्याः भिन्नवि
षयकप्रत्यक्षत्वेप्रतिप्रतिबंधकताधिके प्रकारतामतेनएकविधशाब्दसामग्रीप्रति
बंधिकेतिनगौरवं समाधत्ते अभेदसंसर्गतावादिनोक्तस्थलेपि तत्संसर्गकबोध
स्यैवोपगमादिति उक्तस्थलेपि शक्तिभ्रमस्वारसिकलक्षणाभ्यांअभेदप्रकारक
बोधस्थलेपिअभेदसंसर्गकबोधस्यैवोपगमात् शक्तिभ्रमेणस्वारसिकलक्षणयावो
धस्यापितस्याप्यभेदस्यसंसर्गतयाभानमुपगम्यते अतएवनामार्थधात्वर्थयोः साक्षा
द्भेदसंबंधेनान्वयबोधोनभवतीतिव्युत्पत्तेः साक्षात्पददानेन ग्रामंगच्छतीत्यादौग्राम
स्यगमनेसाक्षादन्वयोनास्तिकिंतुविभक्त्यर्थकर्मत्वद्वाराभवतितथाचग्रामनिष्ठका
र्मतानिरूपकत्वसंबंधेनग्रामस्यगमनेऽन्वयःस्वीक्रियतेइतिद्वितीयार्थोपिकर्मत्व
संसर्गघटकतयासंसर्गोभवतीतिभावः तेनसंसर्गतामतेपिएकविधबोधांगीका
रस्यदोषावकाशइति तन्नस्वसमानविभक्तिकेनस्वाव्यवहितपूर्ववृत्तिनानामपदेनो
पस्थापितस्यैवार्थस्याभेदः संसर्गतयाभासतेइतिव्याससमासभेदेननिरुक्ताकां

स्फु
११

तयोरेकस्याप्यभावात्कथं लोके पचतीत्यादावभेदान्वयबोधः स्यत्तेनासार्थ्यथात्वं
योरभेदान्वयबोधसाकाङ्क्षात्वं तेरोगपपादयति लोके पचतीत्यादिना कर्मत्वातिदेशात्क
र्मत्वोपचारात् क्रियापदस्य तत्समार्थकप्रत्ययात्तथात्वपस्याप्यार्थपरत्वादिति नत्वक्रि
याविशेषणानां कर्मत्वमित्यनुशासने क्रियापदे सार्थकप्रत्ययात्तथात्वपस्याप्यार्थपरे
सार्थकप्रत्ययात्तथात्वपस्याप्याप्याक्रियात्तद्विशेषणानां कर्मत्वमित्यनुशासनार्थः प्रकृ
ते लोके पाकः इत्यत्र बहुजोनिरर्थकतया सार्थकप्रत्ययात्तथात्वपस्याप्यनाभावात्
न पाकक्रियाविशेषणे स्तोके कर्मत्वसंज्ञाप्रसक्ताद्वित्तीयेति भावः वर्तमानत्वादीविव।
क्षास्थले इवार्थबोधप्रयोजिकाकांक्षाशालित्वे नैवतद्विवक्षास्थलेपि भावात्स्यात्मस्या
र्थवत्वादिति लोके स्थीयते इत्यादौ वर्तमानत्वविवक्षायां तात्पर्ये सति स्तोका वर्तमाना
स्थितिरित्यर्थबोधप्रयोजिकाऽऽत्मनेपदस्वैव यक्त्वपूर्वं यात्त्वरूपाकांक्षा घटादाथात्वत
दूपगुप्तरात्मनेपदत्वरूपा वाकांक्षावत्त्वशालित्वमस्तियस्मात्तथा वर्तमानत्वाविवक्षायाम
पि लोके स्थीयते इत्यादिभावप्रत्ययस्थले इयमेवार्थबोधप्रयोजिकाकांक्षावत्त्वमेव।

राम
११

पारिभाषिकार्थवत्वं तत्र स्वीयते इति भावः प्रत्ययेनेत्यूयेत्यलीति सार्थकप्रत्ययं तथा त्वप्रस्थाप्यक्रि
याविशेषणतानोकद्वितीयोपपद्यते इत्यर्थः आकांक्षामतेपि विवक्षात्वपत्ता तद्र्थाभावान्नवर्त
मानत्वबोधः केचित्तु तत्र पाकादाविति तत्र प्रत्ययं तत्स्थले ऽप्येकदेशार्थेपीति प्रकृत्य
र्थे इव प्रत्ययार्थे तत्पाकादिस्थलेऽपि अनुभवबलात् प्रकृत्येकदेशधात्वर्थे प्रत्ययार्थान्वयः इ
ति प्रकृतितदेकदेशान्यतरान्वितस्वार्थबोधकत्वं प्रत्ययानामिति व्युत्पत्तिः कल्पनीयेति
भावः ननु पचते पश्येत्यादौ प्रकृत्यंशार्थकर्तरि विशेषणत्वेनान्वितस्य धात्वर्थपाकस्य प्र
त्ययद्वितीयार्थकर्मत्वादौ विशेषणत्वेनान्वयस्याव्युत्पन्नत्वेन पाकादौ द्वितीयार्थकर्म
त्वान्वयवारणेपि द्वितीयार्थसंख्याविशेष्यतया पाकादावन्वयमापादयति तत्रापीति
णकोयः पाकस्तदनुकूलकृतिमेते पश्येत्यर्थः इष्टापत्तिं वारयति पचपाककर्त्रीद्वि
त्वबाधितं पाकादेस्तद्वित्वादिकमबाधितं तत्र पचेतौ पचमानौ पश्येत्यादि प्रसंगस्तदुद्धार
त्वादित्यर्थः धात्वप्रस्थाप्यार्थेति पचेते पश्येत्यादौ धात्वप्रस्थाप्यः र्थे पाके पचेतामिति
द्वितीयादिरूपमत्र वर्थैकत्वसंख्यादिबोधं प्रति पचादितत्तद्धातूत्तरशबादिप्रत्ययधर्मिके

कृ॰
२४

यत्किंचिदर्थपरत्वज्ञानेकर्त्रादिरूपार्थतात्पर्यकत्वज्ञानेतत्प्रतिबंधकमितियच्चेतमित्या
दौपाकेद्वितीयार्थेमेरव्यान्वयापत्तिवारणंभवति पाकंपश्येत्यादौचपचधातूपस्थाप्यया
कमितिद्वितीयार्थैकत्वान्वयोभवति पचधातूत्तरचतुर्थ्यर्थकप्रत्ययघटितमिकंकिंचिदर्थपरत्वज्ञा
नेतत्प्रतिबंधकाभावात्तद्वचनेत्तिनिरर्थकत्वादितिदोषोद्धारोऽपिप्रतिबंधप्रतिबंधकभावक
ल्पनेगौरवमेवदोषइत्यर्थः विशेषणविभक्तीतिशोभनमिति प्रथमाविशेषणविभक्तिः
प्रथमान्तादित्यातत्समानतीयापचनमितिप्रथमाविभक्तिस्तत्प्रकृतिः पचनमितिवचने
तेनतत्पचइतियातुभागः तथापचनमितिवचनेनप्रकृत्यन्तपस्थाप्यपाकेशोभनान्वयो
नेमभवतिइतिपचनमितिवचनेनतस्यशक्तिरवश्यमभ्युपेयाइतिभावः प्रकृत्येकदेशसा
धारणेति प्रत्ययविधावुद्देश्यत्वेहिप्रकृतित्वेनतुपचनमित्यत्रप्रत्ययभागेऽपिधातुभाग
स्यत्वीतिशोभनेपचनमित्यत्रविशेषणविभक्तिसजातीयविभक्तिप्रकृतिधातूपस्था
प्यपाकेशोभनान्वयोपपादनेऽपिपचतेत्यस्मिन्निव्यधिकरणार्थत्वबोधेनपचनपदस्यले
पिशोभनेपचनमित्यत्रापिपाकेशोभनान्वयःस्यात्तत्वाधिकरणेऽप्यत्यर्थः कस्यचित्तु

म

का॰के

२४

तिबंधकताकल्पयित्वात्तद्वारणोचयोरेवाहिति धात्वर्थस्यापाकार्थस्यातिपदिकार्थाभेदा
न्वय बोधं प्रतितत्तद्धात्वन्तरप्रत्ययधर्मिकं किंचिदर्थपरत्वज्ञानं प्रतिबंधकमिमुक्तेतेचएव
धात्वर्थपाकेशोभनाभेदान्वयबोधं प्रति एवधात्वन्तरल्युट्प्रत्ययधर्मिकाधिकरणार्थ
परत्वज्ञानं प्रतिबंधकमिति तत्र धात्वर्थपाकेशोभनान्वयः किंत्वधिकरणाद्वतिपचनमि
ति भावप्रत्ययविशिष्टेशक्तिकल्पनमनर्थकमिति भावः अन्यप्रतिबध्यप्रतिबंधकभा
वकल्पने गौरवं दोषः इति प्रतिबध्यप्रतिबंधकभावो न कल्पनीयः तथा चाधिकरण
ल्युडन्तप्रकृत्येकदेशार्थपाकेशोभनान्वयवारणाय प्रकृतित्वं न प्रकृत्येकदेशसाधा
रणीयतः प्रत्ययविधानुद्देश्यत्वं प्रकृतित्वं उद्देश्यत्वं च पचनमित्यादौ धातुप्रत्ययस
मुदायेपर्याप्तमिति शोभनं पचनमिति भावल्युडन्तस्थले शोभनाभेदान्वयानुपप
त्तिरिति भावः ल्युडन्तेन समुदाये शक्तिरावश्यकीति भावः नचैवमपक्वं भाडे पिपल्या
दीति एवं प्रकृतित्वस्य प्रकृत्येकदेशाद्वृत्तित्वे ननु पदार्थयोरन्वयस्तत्पदयोरन्वयवहित
पूर्वापरिभावस्य आकांक्षा त्वात्र पक्वं भगमित्यत्र तु उपपदार्थादितिनीपाठ्योरन्वयस्तत्पदयो

कु॰
२५

रुपपदद्वितीयापदयोरव्यवहितपूर्वापरीभावो नास्ति कुंभपदे न व्यवधानादित्यत आकां-
क्षान्तरमाह तादृशसमस्तपदप्रत्ययपदयोरव्यवहितपूर्वापरीभावोऽप्याकांक्षेति उपकुं-
भघटेत्यादौ कुंभसमीपवर्तिकर्मताइतिबोधं प्रति उपकुंभपदाव्यवहितोत्तरद्वितीया-
पदजन्योपस्थितित्वेन कारणतेत्यर्थः ननु प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्व-
मिति व्युत्पत्तिभंगः उपपदस्य द्वितीयाप्रकृतित्वाभावात् प्रत्ययः परश्चेति सूत्रेण तद्धि-
तादिभिन्नप्रत्ययाव्यवहितपूर्वपदत्वे प्रकृतित्वमिति प्रतिपादनादिति चेन्न उपकुंभा-
मित्यत्र समस्तपदाद्द्वितीयाविहिता न तु केवलकुंभपदादिति प्रत्ययाव्यवहितपूर्वव-
र्तिपदत्वरूपप्रकृतित्वं समस्तपदेऽस्तीति न प्रत्ययानामित्यस्य व्युत्पत्त्यविरोध इति वस्तु-
तस्तु प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वमिति व्युत्पत्तिरुक्तोदाहरणे पर्यवस्यती-
ति तेनोक्तानुपपत्तिरिति तादृशसमस्तपदपदोत्तरयोरस्त्विति उपकुंभशोभनमिति पद-
योऽस्त्वित्यर्थः तथा सत्यतिप्रसंगाविरहादिति तथा सति उपकुंभपदाव्यवहितोत्तरपद-
त्वमेव शोभनपदसमभिव्याहृतोपकुंभपदत्वरूपाकांक्षाया नियामकत्वस्वीकारे सति

ति
राम॰
२५
ते

उपकुंभमर्द्धपिप्पलीत्यादौ कुंभसमीपे पिप्पल्यर्द्धादौ च वृत्तितीयार्थान्वयस्य शोभनाभेदा-
न्वयस्य च नानुपपत्तिरिति भावः ननु घटेनेतेशक्तिर्माऽस्त्वित्याशंकां निराचष्टे यावदर्थेपा-
कादौ प्रत्ययार्थान्वयबोधे इति यथा उपकुंभमर्द्धपिप्पलीत्यादौ प्रकृत्येकदेशार्थे स-
मीपार्थादौ विभक्तिशोभनादिरूपप्रातिपदिकान्तरार्थयोरन्वयः स्वीकृतस्तथा सघा
पि पाकं पचनेच पप्रत्ययार्थान्वयैर्थपाके द्वितीयार्थरूपप्रत्ययार्थकत्वकर्मत्वान्वयबोधो-
पपत्तये च घटं नेतत्ल्यं नेतामपदयोर्व्यवहितपूर्वापरीभावस्याकांक्षा (पचं स्तोकं पाकं पश्य
त्ययथा तव्यैर्थपाके द्वितीयारूपप्रत्ययार्थकत्वकर्मत्वान्वयबोधोपपत्तये च घटं नेतत्ल्यं नेता-
मपदयोर्व्यवहितपूर्वापरीभावस्याकांक्षा) पचं स्तोकं पाकं पश्येत्यत्र यथा तव्यैर्थपाके स्तो-
काभेदान्वयबोधे समानविभक्तिकस्तोकपाकपदसमभिव्याहारस्याकांक्षा एवंभाव-
ल्युडादिशोभनं पचनमित्यत्र यथा तवैर्थपाकादौ शोभनरूपप्रातिपदिकान्तरार्थाभेदान्वया-
र्थं ल्युं नेतपचनपदशोभनपदयोः समानविभक्तिकयोरव्यवहितपूर्वापरीभावस्या-
कांक्षा स्वीक्रियते एवं च घटं नेतल्यं नेत समपदायेशक्तिर्न कल्पनीयेत्यतत्याह दर्शिता

मु: २६

तिपसंज्ञास्यद्वर्वीरत्नयेति स्वापिकरणार्थकल्युडंतपचनपदस्थलेपि शोभनेपचनामित्य
थयात्वर्थपाकादौद्वितीयार्थकर्मिकत्वान्वयस्य शोभनानन्वयस्य चद्वर्वीरत्नयेत्यर्थः तेनेत्त
मवः ल्युडंतपचनापदेन समुदायद्वितीयादिप्रातिपदिकायुक्तसमभिव्याहारयोर्नोकाद्वा
त्वसेभवः शोभनाभेदान्वयेन धात्वर्थपाकेऽन्वयविरहात्तदुक्तौकोद्वाकारणान्वेकं
भिवारात्तत्तथाचपचनापदेन समुदायशक्तिरावश्यकीतिभावः शंकते स्वार्थेति पचनाये
तत्समुदायस्य सार्थकत्वे संयोगविभागादिपदानां नैमित्तिकसंज्ञात्वनिराकरणं ।
दीधितीकृताविरुध्येतेत्यन्वयः दीधितिमते हि पचनापदेन समुदायस्य संयोगविभागा
दिपदस्य । संयोगत्वजातिविभागत्वजातिविशिष्टवाचकत्वस्वीकारात्पचनेतोः सत्येपि
गकृतिविभजते इत्यादौक्तमया संयोगत्वजातिविभागत्वजातिविशिष्टयोस्तत्रशक्तेव
संयोगविभागादिपचनापदेनेपि संयोगत्वविभागत्वजाति विशिष्टबोधकत्वेवीहेचनेन
पदेशक्तिकल्पनमनर्थकमिति पचनादिभावप्रत्ययोनिरर्थकः इति पुनः संयोगात्वा
दिविशिष्टवाचकत्वमसाध्य संयोगविभागादिपदानां पचनेनानैमित्तिकसंज्ञात्व

२६

निराकरणासंयोगत्वादिजात्यवच्छिन्नवाचकत्वरूपस्यनैमित्तिकसंज्ञात्वस्य निराकरणे
विरुध्येत यातमात्रस्य संयोगत्वरूपजात्यवच्छिन्नवाचकत्वस्यावश्यकत्वे घटत्वाद्यवच्छि
न्नजात्यवच्छिन्नवाचकत्वरूपनैमित्तिकसंज्ञात्वेन संयोगादिपदानामिति दीधितिग्रंथः
शक्तिबलाद्द्रव्यसिद्धौ स्तोकः पाकः शोभनं पचनमित्यत्र धात्वर्थमात्रेण पाकाद्युपस्थितौ
स्तोकपाकाद्यभेदान्वयो न स्यात्तद्विशेषणविभक्तिसजातीयविभक्तिमत्पदत्वस्या
प्रत्यादित्युक्तहेतोः वचनेन समुदायस्यवाचकत्वसिद्धौ दीधितिविरोधो न बाधकस्त्वर्थः
पदं चेति वचनेन समशक्तिसिद्धौ चेत्यर्थः यत्र धातुमात्रस्य पाकादौ तात्पर्यं तत्र तद्विशेष
णवाचकपदात्तु द्वितीयैवेति यत्र पाकपदादौ धातुमात्रस्य वचनभागं विहाय पचधा
तुभागस्य पाकादौ विभक्त्यानुकूलव्यापारबोधे तात्पर्यं तत्र स्तोकं पाक इत्यत्र । तद्विशे
षणवाचकपदात्स्तोकादिपदात् क्रियाविशेषणानां कर्मत्वमित्यनुशासनाद्द्वितीयैव
क यत्र तु कृदंतसमुदायस्य वचनेन वाच्यपदस्य पाकादौ विभक्त्यनुकूलव्यापारे तात्पर्यं तत्र
पाकपदे नाट्टशपदे स्तोकादिपदे तथाविधवचनेन पाकादि समानविभक्तिकमेव

वृ.
२२

स्तोकः पाक इत्येव स्तोके संमतिमाह तदुक्तमिति धात्वेकार्थिकरणेन तु धात्वर्थमात्रोपस्था
प्यविक्लित्त्यनुकूलव्यापारयोः भेदान्वयेन स्तोकमोदनस्य पाकः इत्यत्र स्तोकपदात् द्वितीये
वकर्तृकर्मणोः कृतीति षष्ठी कर्मणि ओदनकर्मकः पाक इत्यर्थः आधेयत्वे ओदनत्व
तिकर्मतानिरूपकः पाकः धातोर्व्यापारमात्रार्थकत्वे तु कर्मत्वे षष्ठी ओदननिष्ठकर्मता
निरूपकः पाक इत्यर्थः वैयाकरणास्तु स्तोके पाकः फलविशेषणत्वात् यथाहि तण्डुलं
पचतीत्यत्र तण्डुलनिष्ठविक्लित्तिरिति बोधात् तण्डुलस्याभेदसम्बन्धेन विक्लित्तौ अन्वयाद्वि
क्लित्तिरूपफलाश्रयत्वात्तण्डुले कर्म तथा स्तोकं पाक इत्यत्रापि अभेदेन विक्लित्तिरूपफ
लाश्रयस्तोकवाचकपदे द्वितीया स्तोकाभिन्नविक्लित्तिरिति बोधात् स्तोकः पा
कः व्यापारविशेषणत्वात् इत्याहुः तेषां मते स्तोकं पचतीत्यत्र व्यापारविशेषणत्वेनान्व
येनातिविरह इति नूनं नैयायिकास्तु स्तोकं पचतीत्यादौ व्यापारविशेषणत्वेऽपि न दोषः
सामान्ये नपुंसकमिति सूत्रेण नपुंसकलिङ्गत्वं यास्त्रौत्सर्गिकवचनं तथा च स्तोकमित्यत्र
प्रथमाविभक्त्या ग्रीकारात् फलविशेषणतात्पर्येऽपि प्रथममेव पचौ क्रियाविशेषणत्वाच

राम.
२२

कप्रकोक्तंरेद्वितीयाप्रतिपादकपदागीत्यनुशासनविरहेपिनक्षतिरित्याहुः वदंतीत्यस्वरस
स्तद्वीजंतुभावार्थकघञ्ल्युट्क्तक्तिन्नाद्यनेककृदंतसमुदायेऽनेनशक्तिकल्पनानन्त्यादे
गात्वकल्पनमपेक्ष्यशोभनंतेपचनमित्याधिकरणार्थकल्युटेनतस्थलेधात्वर्थैमवधकमत्वा
दीनांशेनभनादिप्रातिपदिकोत्तरार्थानांचान्वयबोधापत्तिवारणायव्यादि यात्नत्नारस्त्वरा
दिप्रत्ययधर्मिकाधिकरणादिरूपयत्किंचिदर्थपरत्वज्ञानस्यसिद्धस्यशक्तिबोधकत्वरूप
धर्मिकल्पनमेवोचितंधर्मिकल्पनातोधर्मकल्पनापापवलघीयस्त्वात् इतितदर्थ
बोधकपदोत्तरविभक्त्यासंख्याबोधनेऽप्यभेदसंसर्गावच्छिन्नप्रकारताभिन्नतदर्थविषयता
शालिशाब्दबोधसामग्र्यपेक्षितातादृशशाब्दबोधस्तदर्थविशेष्यकस्तदर्थनिरूपितभे
दान्वयविषयकश्चेति यथाराजास्तीत्यत्रतदर्थः राजपदार्थस्तद्बोधकराजपदतदुत्तरप्र
थमयापकत्वरूपसंख्याबोधनेपकोराजास्तीतिबोधेऽभेदसंसर्गावच्छिन्नाप्रकारताश
नाशून्यप्रस्वत्वरातिप्रसिद्धातज्जिज्ञासायातदर्थविषयताराजविशेष्यतातत्कालीनशाब्दबो
धस्यएकोराजाइत्याकारकस्यसामग्रीराजपदार्थोपस्थितिराजपदसमभिव्याहृतप्रथमा

प॰वा

ख्यं:
२८

दिविभक्त्युपस्थितिनिरूपायेत्येतेत्यर्थः यथा राज्ञः पुरुष इत्यत्र राजपदोत्तरषष्ठ्याः पकत्वबोध
नेपकराजनिरूपितस्वत्वमिति शाब्दबोधेऽत्र अभेदसंसर्गावच्छिन्नप्रकारताभिन्नायास्वत्वनि
ष्ठविशेष्यतानिरूपितत्वसंबंधावच्छिन्नराजनिष्ठप्रकारताद्रूपविषयतातच्छालिबोधस्य
पकराजनिरूपितसंस्वत्वमिति बोधस्य सामग्री राजपदोत्तरष. सपदसमभिव्याहाररूपाऽ
कांक्षा योग्यता राजपदजन्योपस्थितिरू. सपदजन्योपस्थितिरूपा येत्तिनाइत्यर्थः ननु
पुरूरवोमाद्रवसौ विश्वेदेवा इत्यत्र पुरूरवोमाद्रवः पदोत्तरविभक्त्याद्वित्वबोधनात् अभे
दसंसर्गावच्छिन्नैव विश्वेदेवनिष्ठविशेष्यतानिरूपिता प्रकारता पुरूरवोमाद्रवसोर्नत
अभेदसंसर्गावच्छिन्नप्रकारताभिन्नपुरूरवोमाद्रवोनिष्ठाविषयताइति अभेदसंसर्गाव
च्छिन्नप्रकारताभिन्नापुरूरवोमाद्रवोनिष्ठविषयताशालिशाब्दबोधसामग्र्यपेतणाद्व
भिचार इति चेन्न विशेष्यान्वयिसंख्याविरुद्धसंख्यानवच्छिन्नत्वेन प्रकारताविशेषणात्
पुरूरवोमाद्रवोनिष्ठप्रकारताविशेष्यान्वयिनीयासंख्या विश्वेदेवनिष्ठाबहुत्वसंख्या
न हि रूहाद्वित्वसंख्यातदवच्छिन्नैवेत्यदोषात् नीलोघटो नीलोघटौ इत्यादौ च विशेष्या।

राम
२८

वाचकपदोत्तरविभक्त्यैव द्वित्वं प्रत्याय्यते इति विभक्त्यैवेत्येवकारेण विशेषणवाचक
पदोत्तरविभक्त्या क्वापि संख्या न प्रत्याय्यते किंतु विशेषणविभक्तिः साधुत्वार्थैव य
तो नीलौ घटौ इत्यत्र नीलनिष्ठविषयताया अभेदसंसर्गावच्छिन्नप्रकारतारूपैव नतत
द्वित्वाद्युत्तिनिरूपितविषयताशालिशाब्दसामग्र्यभावात् नीलपदोत्तरविभक्त्या
संख्याबोधः इति भावः नीलपदोत्तरद्विवचनं तथा विशेष्यभूदृश्यते लिंगसंख्या
विभक्तयः साधुत्वायैव कर्त्तव्याः समानार्थी विशेषणोः इति हृद्भुक्ति नि[illegible]कर
प्युक्तनियमपरैवेति तत्वं एवं च संख्याबोधे अभेदसंसर्गावच्छिन्नप्रकारतेत्यादि
नियमांगीकारे च स्तोकं पचतीत्यादौ स्तोकस्यान्वयो विलक्षितो सा चावयवशे
षित्वेन चक्ति चिदवयवानावच्छिन्नसंयोगरूपेते इत्तनिष्ठं न तत्रावयवसंयोगभुक्ता
कट्टयस्य वहूनां स्तोकानामभेदान्वयो न वाधितः तथापि नियमबलादेव नाद्विव
हुवचनप्रयोगः किंत्वौत्पत्तिकमेकवचनमेव वाधस्थानापत्ति योगनियमः इत्तमर्गः अ
वाधितयोरपि द्वित्वबहुत्वयोरित्यनेन वाधाभावरूपद्वित्वबहुत्वबोधकारणसं

स्तुं
२५

पत्तिरपि दर्शिता लोकपदार्थनिष्ठविषयताऽभेदसंसर्गावच्छिन्नप्रकारताभिन्ना नभ
वति किंत्वभेदसंसर्गावच्छिन्नप्रकारताभिन्नानभवति किंत्वभेदसंसर्गावच्छिन्नप्रका
रतारूपैवेति तदर्थविषयताशालिशाब्दसामग्र्यनपेक्षणात्तन्न लोकपदोत्तरविभक्त्या
मेरव्याबोधइति भावः अभेदान्वयप्रवृत्तिविरूपोपस्थितयोरेवेति व्युत्पत्तेरिति विभि
न्नाभ्यां नीलत्वघटत्वधर्माभ्यामुपस्थितयोर्नीलघटयोरेव नीलो घट इत्यादावभेदा
न्वयबोधः न तु घटो घट इत्यादावेकघटत्वरूपेणोपस्थितयोरित्यर्थः अथेत्यादि
अभेदान्वयप्रयोजकसमानविभक्तिकत्वविरुद्धविभक्तिराहित्यादेः सत्त्वात्कथं।
नाभेदेनान्वयबोधइत्यर्थः अत्राहुरिति आकांक्षायोग्यतादिकमसामग्रीवशात्त
यादृशशाब्दबोधः क्वचित्प्रसिद्धस्तादृशशाब्दबोधस्यैवान्यथापत्तिः संभवति आ
कांक्षादिबलान्नत्वापादकाभावेनाप्रसिद्धस्येत्यर्थः तर्हि घटांशे विशेषणतावा।
च्छेदकविधया नीलादिभाननियामकनीलाद्युपस्थितिनात्यर्थेतानचदितैवसा।
मग्रीघटत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यकनीलाद्यवच्छिन्नाभेदान्वयबोधप्रयोजिका तद।

२५

भावादेव घटो घट इत्यादौ न तादृशान्वयबोधापत्तिरिति चेत्तर्हि विधेयकोटावधि-
कावगाहिनः शाब्दबोधस्य नवीनैरुपगमे सत्यधिकांशविषयतानियामिका
सामग्री नवीनैर्वक्तव्या सा च सामग्री घटो नीलघट इत्यादौ घटांशे नीलरूपवि-
शिष्टो घटो विशेषणतया भासते नीलरूपं च विशेषणतावच्छेदकतया भासते तत्र
नीलादिभाननियामिका सामग्री नीलपदजन्यनीलोपस्थितिर्नीलो घट इति पदं
घटविशेष्यकनीलघटाभेदबोधं जनयत्विति ज्ञानेन तद्घटितैव वृत्तिर्नीलपदजन्य-
नीलोपस्थितिर्नीलो घट इति पदं घटविशेष्यकनीलघटाभेदबोधं जनयत्विति ज्ञा-
नेन तद्घटितैव वृत्तिर्नीलपदजन्यनीलाद्युपस्थित्यभावात् घटो घट इत्यादितो न घट-
त्वावच्छिन्नविशेष्यको घटाभेदबोधः इत्यर्थः अथ घट इत्यत्वादौ धर्मितावच्छेदकता।
संबन्धेन धर्मिसम्बन्धस्य घटत्वाद्यवच्छिन्नप्रकारकाभेदान्वयबोधस्य घटत्वादावाप-
त्तिः नचापादकाभावः नच तत्तात्पर्यज्ञानविशेषादिघटितायाः धर्मितावच्छेदक-
तया इष्टत्वादौ तदित्यादिनियामकसामग्र्या अपवादापादकत्वात् इति मल्लेद्वकं वट

व्यु॰
३॰

इत्यादौ घटपदं इष्टपदार्थान्वितस्वार्थं बोधयतु इति तात्पर्यं तत्र धर्मितावच्छेदकतासंबं
धेन इष्टत्वे वर्त्तते एवं इष्टपदार्थो घटत्वावच्छिन्नाभेदसंसर्गावगाहितात्पर्यानाश्रयत्वे स्मरणा
त्मकं प्रत्यक्षात्मकं वा धर्मितावच्छेदकतासंबंधेन इष्टत्वेस्तीति तद्रूपा सामग्री यथा
इष्टं घट इत्यत्र धर्मितावच्छेदकतासंबंधेन इष्टत्वेस्तीति तद्रूपा सामग्री यथा इष्टो घट
इत्यत्र धर्मितावच्छेदकतासंबंधेन इष्टत्वेस्ति तथा घटो घट इत्यत्रापि तात्पर्यं तत्ता ना
दिरूपा सामग्री धर्मितावच्छेदकतासंबंधेन घटत्वेस्ति घटो घट इत्याकारकशाब्दबो
धापत्तिरित्यर्थः घटो घट इत्यतः शाब्दबोधापत्तिमुद्धर्तुं शंकते तेन चेत्यादिना न च
धर्मितावच्छेदकतासंबंधेन इष्टत्वादौ तादृशान्वयबोधोत्पत्तिप्रयोजिका इष्टपद
तात्पर्य इष्टत्वाद्यवच्छिन्नोपस्थितिस्तदवच्छिन्नविशेष्यकयोग्यताज्ञानादिघटितसाम
ग्रेव निमूले धर्मितावच्छेदकतासंबंधेन इष्टत्वादौ तादृशान्वयबोधोत्पत्तिप्रयोजि
का इष्टपदतात्पर्य इष्टत्वावच्छिन्नोपस्थितिः तदवच्छिन्नविशेष्यकयोग्यताज्ञाना
दिघटितासामग्र्येव इष्टत्वावच्छिन्नविशेष्यकयोग्यताज्ञानादीत्यर्थः तथा च इष्ट

तान योग्यता

५

ता

पदजन्योपस्थितिद्रव्यत्वावच्छिन्नविशेष्यकयोग्यताज्ञानाद्यभावान्नघटोवद
द्रव्यादिशाब्दबोध इति भावः सामग्र्येवेत्येवकारेण पूर्वोक्तघटत्वावच्छिन्नप्र

ता

कारकाभेदसंसर्गकयोग्यताज्ञानतादृशतात्पर्यज्ञानस्य केवलस्य द्रव्यपद
जन्योपस्थित्यादिरहितस्य कारणत्वनिरासः ननु द्रव्यपदजन्यद्रव्यत्वाव
च्छिन्नोपस्थितिद्रव्यत्वावच्छिन्नविशेष्यकयोग्यताज्ञानादिघटितसामग्र्या
आत्मनिष्ठसमवायप्रत्यासत्त्यैव द्रव्यं घट इति शाब्दबोधजनकत्वेन कथं
द्रव्यत्वनिष्ठधर्मितावच्छेदकतासंबंधेन द्रव्यत्वादौ द्रव्यं घट इति शाब्दबोधप्रयो
जकत्वे समवायेन योग्यताज्ञानमात्मनि द्रव्यं घट इति शाब्दबोधश्च धर्मिता
वच्छेदकतासंबंधेन द्रव्यत्वे इति वैयधिकरण्यात् कार्यतावच्छेदकतासंबंधे
न कार्योत्पत्तिं प्रति कारणतावच्छेदकसंबंधेन कारणसत्त्वमेव प्रयोजकं संबं
धद्वयस्य समवायस्त्वनन्यग्राह्य धर्मितावच्छेदकतायाः तत्कार्यतावच्छेदक
संबंधताविरहेपीति द्रव्यत्वनिष्ठधर्मितावच्छेदकतायाः द्रव्यपदजन्यद्रव्य

व्यु॰
३१

त्वावच्छिन्नोपस्थितिः इत्यत्वावच्छिन्नविशेष्यकयोग्यताज्ञानादिघटितसामग्रीकार्यता
वच्छेदकसंबंधत्वाभावेपीत्यर्थः तथाचसमवायसंबंधेनइत्यंघटइतिबोधंप्रतिसमवाय
संबंधेनइत्यपदजन्यइत्यत्वावच्छिन्नोपस्थितिःइत्यत्वावच्छिन्नविशेष्यकयोग्यताज्ञाना
दिघटितसामग्रीनियामिकानतुइत्यत्वनिष्ठधर्मितावच्छेदकतासंबंधेनइत्यंघटइति
शाब्दबोधंप्रतिइत्यपदजन्यइत्योपस्थितिःइत्यविशेष्यकयोग्यताज्ञानादिघटितसा
मग्रीनियामिकायेनैतत्सामग्र्यभावात्धर्मितावच्छेदकतासंबंधेनइत्यत्वेइत्यंघट
इतिशाब्दबोधोनस्यात् एवंचइत्यत्वनिष्ठधर्मितावच्छेदकतासंबंधेनइत्यंघटइति।
शाब्दबोधेघटत्वावच्छिन्नप्रकारकाभेदसंसर्गकयोग्यताज्ञानादिघटितसामग्र्येव
नियामिकासाचसामग्रीयथाइत्यत्वेतथाघटत्वेप्यस्तीतिघटोघटइतिशाब्दबोधा।
पत्तिस्तदवस्थेतिभावः पुनरपिघटोघटइतिशाब्दबोधापत्तिमुद्धरति इत्यत्वादिति
ष्ठायास्तस्यास्तत्कार्यतावच्छेदकधर्मघटकत्वात्तस्याश्चात्मनिष्ठप्रत्यासत्त्याइत्य
त्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यकघटत्वाद्यवच्छिन्नाभेदबुद्धित्वरूपकार्यतावच्छेदकावच्छिन्नो

राम
३१

त्वेनैवव्याप्यतयेति इदंत्वादिनिष्ठायास्तस्याः धर्मितावच्छेदकतायाः तत्कार्यताव
च्छेदकधर्मघटकत्वात् इदम्पदजन्य इदंत्वाद्यवच्छिन्नोपस्थितेः इदंविशेष्यकयोग्यता
ज्ञानादिघटितसामग्रीकार्यतावच्छेदकधर्मः इदंत्वावच्छिन्नधर्मिताकघटत्वावच्छिन्न
प्रकारताकाःभेदसंसर्गकशाब्दत्वरूपो धर्मस्तद्घटकत्वे इदंत्वनिष्ठधर्मितावच्छेदक
तायाअस्ति अन्यथाभावः इदंत्वनिष्ठधर्मितावच्छेदकतायदि इदम्पदजन्योपस्थिति
योग्यताज्ञानादिघटितसामग्र्याः कार्यतावच्छेदकसंबंधः स्यात्तदा धर्मितावच्छेद
कतासंबंधेन इदंघटइतिशाब्दबोधे इदम्पदजन्योपस्थितियोग्यताज्ञानादिघटितसा
मग्रीप्रयोजिका स्यात् प्रयोजकीभूतइदम्पदजन्योपस्थितियोग्यताज्ञानादिघटि
तसामग्र्यभावाच्च घटोघट इतिशाब्दबोधापत्तिर्नस्यात् इदंत्वनिष्ठधर्मितावच्छेद
कतायाः सामग्रीकार्यतावच्छेदकसंबंधतानंगीकारे च तत्संबंधेन इदं घट इति शा
ब्दबोधप्रयोजकत्वेन एतत्सामग्र्या इतिशाब्दबोधापत्तिस्तदवस्थैव तथापि इदंत्व
निष्ठधर्मितावच्छेदकतायाः इदम्पदजन्य इदंत्वाद्यवच्छिन्नोपस्थितेः इदंत्वावच्छि

स्मृ·
१२

न्नविशेष्यकयोग्यताज्ञानादिघटितसामग्रीकार्यतावच्छेदकधर्मघटकत्वंवर्त्ततेएवइच्छत्व
रूपावच्छेदकावच्छिन्नधर्मिताकघटत्वावच्छिन्नप्रकारताकाभेदसंसर्गकशाब्दत्वस्यकार्यता
वच्छेदकत्वात् इच्छत्वनिष्ठधर्मितावच्छेदकतायाः इच्छपदजन्योपस्थितिज्ञानदृशयोग्यता
ज्ञानादिघटितसामग्रीकार्यतावच्छेदकधर्मघटकत्वादेवहेतोः इच्छत्वनिष्ठधर्मितावच्छे
दकताघटितइच्छत्वाव च्छिन्नधर्मिताकघटत्वावच्छिन्नप्रकारताकाभेदसंसर्गकशाब्द
त्वावच्छिन्नंप्रतिइच्छपदजन्योपस्थितिज्ञानदृशयोग्यताज्ञानघटितसामग्रीप्रयोजिका
भवत्येवेतिज्ञानदृशइच्छपदजन्योपस्थित्यादिघटितेतरसामग्रीरूपप्रयोजकाभावान्न
घटोघटइतिशाब्दबोधापत्तिरितिभावः तस्याश्चात्मनिष्ठप्रत्यासत्त्याइच्छत्वाव
च्छिन्नविशेष्यकघटत्वावच्छिन्नाभेदबुद्धित्वरूपकार्यतावच्छेदकावच्छिन्नोत्पत्तेरा
वश्यकतयाघटत्वादौधर्मितावच्छेदकतासंबंधेनघटत्वावच्छिन्नाभेदबोधोपपादा
कत्वेनसंभवतीतिवाच्यमिति तस्याश्चइच्छपदजन्यइच्छोपस्थितिइच्छत्वावच्छिन्न
विशेष्यकयोग्यताज्ञानादिघटितसामग्र्याः व्यापिकायाः आत्मनिष्ठप्रत्यासत्त्या

समवायसंबंधेनद्रव्यत्वावछिन्नविशेष्यकघटत्वाद्यवछिन्नाभेदबुद्धित्वरूपकार्यतावछे
दकावछिन्नोत्पत्तिर्व्याप्यासमवायसंबंधेनयत्रद्रव्यंघटइतिशाब्दबोधोव्याप्यस्तत्रात्मनिष्ट
द्रव्यपदजन्यद्रव्यत्वावछिन्नोपस्थितिद्रव्यत्वावछिन्नविशेष्यकयोग्यताज्ञानादिघटि
तासामग्रीव्यापिका कार्यतावछेदकसंबंधेनयत्रकार्यंकारणतावछेदकसंबंधेन
तत्रकारणमितिसामग्रीव्याप्तिः प्रकृतेचद्रव्यंघटइत्याकारिकार्येवशाब्दव्याप्तिः स
मवायेनात्मनिधर्मितावछेदकतासंबंधेनसैवशाब्दव्याप्तिः द्रव्यत्वेवर्त्ततेइतिद्रव्यं
घटइतिशाब्दधीस्तुकथंस्यात्सामग्रीविरहात्तथाहिआत्मनिष्टसमवायप्रत्यासत्त्या
योग्यताज्ञानादिघटितसामग्रीद्रव्यत्वनिष्टधर्मितावछेदकतासंबंधेनशाब्दबोधव्या
पिकातथाचव्यापिकायाद्रव्यादिपदजन्यद्रव्यत्वावछिन्नोपस्थितिद्रव्यत्वावछिन्न
विशेष्यकयोग्यताज्ञानादिघटितसामग्र्याः धर्मितावछेदकतासंबंधेनघटत्वे
अभावान्नघटोघटइतिशाब्दबोधापत्तिरित्यर्थः अत्रायंभावः अत्रसामग्रीव्याप्ति
द्वैधादैशिकीकालिकीचतथाहि यत्रकारणतावछेदकप्रत्यासत्त्यायोग्यताज्ञा

श्रु॰
३३

नद्घटिता सामग्री तत्र कार्यतावच्छेदकप्रत्यासत्त्या तादृशबोधस्त्वेका घटकारणता
वच्छेदकधर्मघटकप्रत्यासत्त्या ऽपरकारणविशिष्टयोग्यतातात्पर्यादिरूपा सामग्री तत्र
कार्यतावच्छेदकधर्मघटकप्रत्यासत्त्या तादृशबोधस्त्वपरा तथा च प्रथमव्याप्तिव
लाद्घटकारणतावच्छेदकसंबंधेन कारणाधिकरणे तदवच्छेदकसंबंधेनात्मनि का
र्यमुत्पद्यते (तदा कारणतावच्छेदकधर्मघटकसंबंधेन कारणाधिकरणे तदवच्छेद
कसंबंधेनात्मनि कार्यमुत्पद्यते) तदा कारणतावच्छेदकधर्मघटकसंबंधेन कार
णाधिकरणे द्वितीयत्वे कार्यतावच्छेदकधर्मघटकावच्छेदकताघटप्रत्यासत्त्या द्वितीयत्वेप्युत्प
द्यते ततश्च तादृशसामग्र्यां धर्मितावच्छेदकतासंबंधेन द्वितीयत्वे तादृशबोधप्रयो
जकत्वमक्षतमेवेति भूयोवदतोप्यवदत इत्याकारकशाब्दबोधमापादयितुमात्मनि
रूपप्रत्यासत्तिं रूपयित्वा धर्मितावच्छेदकताप्रत्यासत्त्या शाब्दधियमुपपादयति
योग्यतातात्पर्यस्य धर्मितावच्छेदके निवेशपक्षे ऽदेनानेन कारणताकल्पनमपेक्ष्य ला
ववाद्धर्मितावच्छेदकतासंबंधेन शाब्दबुद्धेस्तादृशसंबंधेन तत्पर्यधर्मितावच्छेदक ३३

मन्निवेश्यप्रहेतुताकल्पनस्यैवोचितत्वादिति समवायेनद्रव्यत्वावच्छिन्नधर्मिकघटत्वा
वच्छिन्नप्रकारकशाब्दबोधंप्रतिसमवायेनद्रव्यत्वावच्छिन्नधर्मिकघटत्वावच्छिन्नप्रका
रकाभेदसंसर्गकद्रव्यंघटइत्याकारकयोग्यताज्ञानत्वेनात्मनिष्ठप्रत्यासत्त्याकारण
त्वेद्रव्यत्वप्रमेयत्वाद्यनेकधर्मितावच्छेदकभेदेनानन्तकार्यकारणभावकल्पनेगौर
वेण लाघवात्तद्धर्मितावच्छेदकतासंबन्धेनद्रव्यंघटः प्रमेयोघटः इत्याकारकघटा
त्वावच्छिन्नप्रकारकाभेदसंसर्गकशाब्दबुद्धौतादृशसंबन्धेनधर्मितावच्छेदकता
संबन्धेनयत्रद्रव्यंघटइत्याकारकघटत्वावच्छिन्नप्रकारकाभेदसंसर्गकयोग्यताज्ञानं
तत्रधर्मितावच्छेदकतासंबन्धेनद्रव्यंघटइत्याकारकघटत्वावच्छिन्नप्रकारकाभेदसं
सर्गकशाब्दबोधः धर्मितावच्छेदकतासंबन्धेनयोग्यताज्ञानेचद्रव्यत्वप्रमेयत्वादा
विवघटत्वेप्यस्तीति घटोघटइत्याकारकशाब्दबोधापत्तिरित्यर्थः घटत्वावच्छि
न्नप्रकारकाभेदसंसर्गकशाब्दबोधत्वेकार्यतावच्छेदकेघटत्वावच्छिन्नप्रकारका
भेदसंसर्गकयोग्यताज्ञानत्वेकारणतावच्छेदकेधर्मितावच्छेदकतासंबन्धःशा

तस्यघटत्वावच्छिन्नप्रकारकाभेदसंसर्गकयोग्यताज्ञानस्यद्रव्यत्वप्रमेयत्वादिरूपधर्मितावच्छेदकमन्निवेश्यप्रहेतुताकल्पनस्यैवोचितत्वात्

हेतुत्वोपगमे इत्यनेन दूषयति इच्छत्वाद्यवच्छिन्नपदार्थोपस्थितत्वेपि इच्छत्वादौ तादृशाप्रमात्मसत्त्या धर्मितावच्छेदकनिष्ठप्रमात्मसत्ता प्रत्या ४

द्बोधे निश्चयात्मकः योग्यताज्ञाने संशयनिश्चयसाधारणमिति भेदः तदापत्तेः
वदेच्चवदरश्तिशाब्दबोधापत्तेरित्यर्थः आत्मनिष्ठप्रमात्मसत्ताया योग्यताज्ञानकारणता
वादी चदेवचदरश्रतिशाब्दबोधापत्तिं निरसितुं शंकते नच योग्यताज्ञानस्य धर्मिताव
च्छेदकनिष्ठप्रमात्मसत्ताप्रमात्मसत्त्वेन संबंधं यत्र इच्छत्वेदरश्तियोग्यताज्ञानेन तस्मात् ता
दृशाप्रमात्मसत्ताया धर्मितावच्छेदकता निष्ठप्रमात्मसत्ताया इच्छत्वेदरश्त्वाकारकशाब्दबोधा
पत्तिरित्यर्थः आत्मनिष्ठप्रमात्मसत्ताहेतुभूतां इच्छत्वावच्छिन्नोपस्थितिमंतरेणापि
ति तादृशप्रमेयत्वावच्छिन्नोपस्थित्यादिदशायां आत्मनिष्ठप्रमेयप्रमात्मसत्ताहे
तुभूतप्रमेयत्वावच्छिन्नोपस्थित्यादिदशायां प्रमेयत्वादौ धर्मितावच्छेदकतासंब
धेन प्रमेयो वदरश्तियोग्यताज्ञानस्य फलजनकत्वात् प्रमेयो वदरश्रतिशाब्दधी
जनकत्वात् तादृशइच्छत्वावच्छिन्नोपस्थितिविरहस्यात्मनिष्ठप्रमात्मसत्ताहेतुभू
तइच्छपदजन्यइच्छत्वावच्छिन्नोपस्थितिविरहस्य अकिंचित्करत्वात् धर्मिताव
च्छेदकनिष्ठप्रमात्मसत्ताघटत्वावच्छिन्नप्रकारकाभेदसंसर्गकशाब्दबोधः प्रमेय

त्वेनान्वये तत्र द्रव्यपदजन्योपस्थितिव्यभिचारः एवं घटाभेदबोधे द्रव्यत्वेनान्वये तत्र प्र
मेयपदजन्योपस्थितिव्यभिचारः एवं परस्परव्यभिचारेण पदजन्यपदार्थोपस्थिती
नामकारणतया तदभावस्य घटत्वावच्छिन्नाभेदशाब्दबोधाभावाप्रयोजकत्वात्
इत्यन्वयः तथा च धर्मितावच्छेदकानिष्टप्रत्यासत्त्या द्रव्यं घट इति योग्यताज्ञानस्य घट
त्वेनाभावात् तन्न घटो घट इति शाब्दबोधापत्तिरिति भावः स्वात्मानिष्टप्रत्यासत्त्या यो
ग्यताज्ञानस्य कारणत्वे तु द्रव्यपदजन्यद्रव्यत्वप्रकारकोपस्थितिशून्यतादशायां
योग्यं द्रव्यं घट इति शाब्दबोधापत्तिः समवायसंबंधेन द्रव्यत्वावच्छिन्नधर्मिकघटत्वा
वच्छिन्नप्रकारकाभेदसंसर्गकशाब्दबोधं प्रति कारणीभूतस्य समवायसंबंधा
वच्छिन्नधर्मिकघटत्वावच्छिन्नप्रकारकाभेदसंसर्गकयोग्यताज्ञानस्य समवाये
न सहकारिकारणतयाऽपेक्षणीयद्रव्यपदजन्यद्रव्यत्वप्रकारकोपस्थित्यभावात्
तथा च समवायेन द्रव्यत्वावच्छिन्नविशेष्यकघटत्वावच्छिन्नप्रकारकाऽभेदसंस
र्गकयोग्यताज्ञानस्य द्रव्यं घट इत्यादिशाब्दबोधजनकत्वघटकक्रमस्याभावात्तन्न घटो

घटः इत्यत्र शाब्दबोधापत्तिरिति भावः समानप्रकारकप्रत्यासत्त्या पदजन्यपदार्थोपस्थितेः
शाब्दबोधहेतुत्वोपगमादिति द्रव्यपदजन्यद्रव्यत्वप्रकारकोपस्थित्यसत्त्वे प्रकारतया
द्रव्यपदजन्यद्रव्यत्वप्रकारकोपस्थितिरूपव्यापकसामग्र्यभावात् द्रव्यत्वे धर्मिता॰
वच्छेदकानिष्टप्रत्यासत्त्याशाब्दापत्तिवारणे नैतद्धर्मितावच्छेदकनिवेशेनात्मनिष्ठ
प्रत्यासत्त्यायोग्यतातात्पर्यान्यतमकारणत्वं किंतु धर्मितावच्छेदकतासंबंधेन धर्मिताव
च्छेदकं द्रव्यत्वप्रमेयत्वादिकमनिवेश्य घटत्वावच्छिन्नप्रकारकाऽभेदसंसर्गकयोग्य
ताज्ञानस्यैव कारणत्वं तस्य च घटत्वेपि सत्त्वात् घटो घटः इत्यत्र शाब्दबोधापत्तिर्दुर्वारे
ति भावः येन संबंधेन धर्मितावच्छेदकतासंबंधेन यद्धर्मावच्छिन्नकार्यं प्रति घट
त्वावच्छिन्नप्रकारकाभेदसंसर्गकशाब्दत्वावच्छिन्नकार्यं प्रति येन संबंधेन प्रका
रतासंबंधेन यद्धर्मावच्छिन्नस्य शाब्दबोधत्वावच्छिन्नकार्यस्य व्यापकता तेन सं
बंधेन प्रकारतासंबंधेन तद्धर्मावच्छिन्नकार्योत्पादकसामग्र्याः शाब्दत्वरूपसा
मान्यधर्मावच्छिन्नकार्योत्पादकसामग्र्याः प्रकारतासंबंधेन पदजन्यपदार्थोप

स्थितिरूपायाः अपितेन संबंधेन धर्मितावच्छेदकतासंबंधेनानतद्धर्मावच्छिन्नका-
र्यत्वादावदौ घटप्रकारकाभेदसंसर्गकशाब्दबोधादौ अपेक्षितत्वया प्रकारता
संबंधेन प्रकृतानाभिप्रायेणाद्रव्यत्वादौ द्रव्यपदजन्यपदार्थोपस्थितिरूपव्यापक
सामग्र्यसत्वेन तत्र द्रव्यत्वेधर्मितावच्छेदकतासंबंधेनाद्रव्यं घटः इत्याकारकशा-
ब्दबोधापत्तेरसंभवात् इत्यर्थः नु च यत्र प्रमेयत्वावच्छिन्नविशेष्यकवृत्तितानजन्य
प्रमेयत्वाद्यवच्छिन्नविषयकोपस्थितावेवोद्बोधकात् तदा द्रव्यत्वावच्छिन्नस्य भानेन त
त्र द्रव्यत्वावच्छिन्नविषयकशाब्दापत्तिः प्रमेयं प्रमेयपदशक्तिमत् इति वृत्तिज्ञाने
न प्रमेयत्वविषयसंस्कारसहकृतेन तन्मात्रायां प्रमेयत्वाद्यवच्छिन्नविषयकसंस्मृत्या
लंबनस्य तावेवोद्बोधकात् तदा तत् द्रव्यपदवृत्तिज्ञानातिरिक्तात् कालादृष्टादिरू
पात् द्रव्यविषयकसंस्कारोद्बोधकात् द्रव्यत्वावच्छिन्नस्य भानेन विषयतात् तत्र प्रमेयप
दजन्यप्रमेयद्रव्ययोरुपस्थित्या द्रव्यं घटः इति शाब्दबोधापत्तिस्तद्वारणाय द्रव्यत्वा
वच्छिन्नविशेष्यकशाब्दं प्रति द्रव्यत्वावच्छिन्नविशेष्यकवृत्तितानः द्रव्यत्वप्रकार

अ॰
१६

कोपस्थितेर्हेतुतेत्यर्थः आत्मनिष्ठप्रत्यासत्त्याहेतुत्वकल्पनमुचितमितिविषयनिष्ठ
प्रत्यासत्त्याहेतुताकल्पनेधर्मितावच्छेदकताप्रत्यासत्त्यापदैकपुरुषस्ययोग्यताज्ञान
तदाज्ञानेतदापुरुषान्तरस्यशाब्दधीः स्यादितितत्पुरुषीयशाब्दंतत्पुरुषीययोग्यता
ज्ञानेहेतुरितिपुरुषविशेषनिवेशोपिप्रकारान्तरनिवेशोवीजेनचनसंभवतीतिज्ञाना
नन्तरमिदंद्रव्यविषयेकत्वमितिज्ञानजन्यप्रमेयविषयकोक्तसमूहालम्बनस्थलेद्रव्य
विषयकशाब्दापत्तेरतउभयनिवेशापेक्षयाप्रकारविशेषनिवेशपुरुषभेदमनिवे
श्यात्मनिष्ठप्रत्यासत्त्याहेतुताकल्पनमेवोचितमित्यर्थः तथाचात्मनिष्ठसमवाय
प्रत्यासत्त्याद्रव्यत्वावच्छिन्नधर्मिकघटत्वावच्छिन्नप्रकारकाभेदसंसर्गकशाब्दबो
धेप्रतिद्रव्यमायातमाहदृशयोग्यताज्ञानरूपासामग्रीतदभावात नचैवंघटःद्रव्यत्वशा
शाब्दबोधापत्तिरितिभावः स्वजनकतानीयप्रतिनिष्ठप्रकारतानिरूपितवि
शेष्यतावच्छेदकताविशिष्टप्रकारतासंबंधेनोपस्थितेर्हेतुतास्वीकृत्यतादृशा
पत्तेर्वारणादितिद्रव्येघटःइत्याकारकशाब्दबोधः प्रकारतासंबंधेनद्रव्यत्वेना

राम॰
१६

यतेतत्रद्रव्यपदजन्यपदार्थोपस्थितिरूपंकारणमप्यस्तिकारणीभूतोपस्थितेः सं
बंधश्चस्वंद्रव्यपदजन्योपस्थितिस्वजनकेद्रव्येद्रव्यपदशक्तंद्रव्यपदशक्तिमदितिश
क्तिरूपवृत्तितास्वनेतादृशस्वानिरूपितायाःशक्तिरूपवृत्तिनिष्ठप्रकारतात्वनिरू
पिताविशेष्यताद्रव्येविशेष्यतावच्छेदकताद्रव्यत्वेद्रव्यपदजन्यद्रव्यपदार्थोपस्थि
तिनिरूपिताप्रकारतापिद्रव्यत्वेऽस्तीतिसामानाधिकरण्यसंबंधेननिरुक्त
विशेष्यतावच्छेदकताविशिष्टायाःप्रकारतायास्तत्संबंधेनपदजन्यपदार्थोपस्थि
तेर्हेतुहेतुमद्भावसिद्धौतादृशापत्तेर्वारणान्द्रव्यत्वावच्छिन्नविशेष्यकवृत्तिता
नरूपोद्बोधकोद्बुद्धप्रमेयत्वावच्छिन्नविषयकसंस्कारद्रव्याविषयकवृत्तिता।
नातिरिक्तकालादृशादिरूपोद्बोधकोद्बुद्धद्रव्यत्वावच्छिन्नविषयकसंस्कारा
भ्योजनितायाःप्रमेयत्वद्रव्यत्वोभयावच्छिन्नविषयकसमूहालंबनात्मकस्मृतौ
सत्वात्तादृशीयापत्तिरिदंद्रव्यवत्‌इतिशाब्दापत्तिस्तस्यावारणादित्यर्थः यतः
प्रणत्वेवाद्योद्रव्यत्वेव्याप्यपत्तेतत्रद्रव्यत्वेउक्तसंबंधेनकारणंद्रव्यपदजन्योपस्थि

तिरूपेणास्ति तथाहि स्वेधूमपदजन्यधूमत्वावच्छिन्नोपस्थितिः ततस्तद्धूमं धूमप
दशक्तिमदिति शक्तिताऽनेन तन्निरूपिताशक्तिनिष्ठप्रकारतानिरूपिताया धूमनि
ष्ठाविशेष्यतातदवच्छेदकताद्धूमत्वे धूमपदजन्यधूमत्वावच्छिन्नोपस्थितिस्थधूम
त्वेप्रकारतासंबन्धेनवर्तते इति ताद्दशविशेष्यतावच्छेदकताविशिष्टप्रकारता
संबन्धेन धूमपदजन्योपस्थितेः सत्वात् धूमं च वह्नित्यत्र शाब्दबोधो जायते धूमपद
जन्यधूमत्वावच्छिन्नोपस्थितेः सशाब्दबोधः कथं स्यादिति भावः एवं च विषय
निष्ठप्रत्यासत्त्या योग्यताज्ञानकारणतायां निरुक्ताया धर्मितावच्छेदकता प्रत्या
सत्याच दोषो वह्नित्यत्र शाब्दबोधापत्तिस्तदवस्थेति भावः नच पदार्थोपि प्रकारता
संबन्धेनेति पदार्थोपि पदजन्यप्रतीति विशेष्योपि धूमं च वह्नित्यत्र धूमो विशेष्यत्व
भेदसंबन्धेन घटरूपे प्रकारोपि प्रकारतासंबन्धेन शाब्दबोधउत्पद्यते तत्र घटरूप
प्रकारे प्रकारतासंबन्धेन स्वजनकताकलीयस्त्रुति निष्ठप्रकारतानिरूपितविशे
ष्यतावच्छेदकताविशिष्टप्रकारतासंबन्धेन पदार्थोपस्थितेरभावात् तत्र घटपदज

नघटइत्याकारकपदार्थोपस्थितौघटस्यविशेष्यतयाभानात्प्रकारतासंबंधेन
पदार्थोपस्थितिहेतुत्वेव्यतिरेकव्यभिचारात्इत्यर्थः एवंचात्मनिष्ठप्रत्यासत्या
योग्यतातानकारणतासिद्धौघटोघटइत्यत्रशाब्दापत्तिर्नास्तीतिभावः परा
मर्शकारणताविचारदर्शितदिशाव्यभिचारस्यवारणीयत्वादितिचेदिति धू
मालोकपरामर्शयोः परस्परजन्यानुमितौव्यभिचारेणधूमपरामर्शविशि
ष्टानुमितौधूमपरामर्शस्यालोकपरामर्शविशिष्टानुमितौचालोकपराम
र्शस्यचकारणत्वं वैशिष्ट्यंचकार्यकारणतावच्छेदकसमवायघटितसामाना
धिकरण्येनस्वाव्यवहितोत्तरोत्पन्नत्वेनचतथास्वजनकतानीयवृत्तिनिष्ठप्र
कारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकताविशिष्टप्रकारताशुद्धप्रकारताघटि
तसामानाधिकरण्यसंबंधेनपदजन्यपदार्थोपस्थितिविशिष्टशाब्दबोधंप्र
तिस्वजनकतानीयवृत्तिनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकतावि
शिष्टप्रकारतासंबंधेनपदजन्यपदार्थोपस्थितिर्हेतुरितिशुद्धप्रकारता

व्यु.
१८

संबंधेन घटरूपपदार्थे शाब्दत्वावच्छिन्नसत्वेपि विशिष्टप्रकारताशुद्धप्रकार
ताघटितसमानाधिकरणसंबंधेनोपस्थितिविशिष्टशाब्दत्वावच्छिन्नाभावा
न्वयव्यतिरेकव्यभिचार इति एवं घटत्वधर्मितावच्छेदकतापाघटप्रकारकाभेदसंस
र्गकयोग्यताज्ञानस्यस्वजनकज्ञानीयेत्यादिविशिष्टप्रकारतासंबंधेन घटपद
जन्योपस्थितेश्चसत्वात्तु घटो घट इत्यत्र शाब्दबोधापत्तिरिति भावः समाधत्ते तद्धी
तितद्धर्मावच्छिन्नाघटत्वावच्छिन्नाश्रभेदसंसर्गावच्छिन्नाघटघटनिष्टप्रका
रतानिरूपिताविशेष्यताइदंत्वावच्छेदकतासंबंधेनइदंघटइतिशाब्दत्वाव
च्छिन्नेइदंत्वेनायतेतत्रइदंत्वेतद्धर्मभेदोघटत्वभेदोहेतुरस्तिघटोघटइत्यत्रतुनशा
ब्दबोधापत्तिः घटत्वेघटत्वभेदाभावादित्यर्थः सन्घट इति वाक्यात्तजातित्वादिना
घटत्वादिधर्मितावच्छेदकस्यस्वरूपतोघटत्वादिप्रकारतावच्छेदकस्य घटः
सइत्यादिवाक्यात्स्वरूपतोघटत्वादिधर्मितावच्छेदकस्यजातित्वादिविशिष्टघ
टत्वाद्यवच्छिन्नप्रकारकस्य च शाब्दबोधस्योपपत्तये विशेष्यत्वप्रकारत्वयोरवच्छे

१८

दकत्वेनिरवच्छिन्नत्वेनविशेषणीयेइति तद्धर्मावच्छिन्नानिरवच्छिन्नतद्धर्मनिष्ठा
वच्छेदकतानिरूपितायाश्चभेदसंसर्गावच्छिन्नाप्रकारतातन्निरूपितायाविशेष्यता
तन्निरूपितायानिरवच्छिन्नावच्छेदकतातद्रूपसंबंधेनशाब्दत्वावच्छिन्नेप्रतितद्धर्म
भेदोहेतुः इत्थंचघटइत्यत्रघटत्वेनिरवच्छिन्नावच्छेदकतातन्निरूपितायाश्चाभेदसंस
र्गावच्छिन्नाघटनिष्ठप्रकारतातन्निरूपिताइदंत्वनिष्ठाविशेष्यतातन्निरूपिताया
इदंत्वत्वनिष्ठानिरवच्छिन्नावच्छेदकतातत्संबंधेनशाब्दत्वावच्छिन्नेइदंत्वेनघटेतेन
घटइदंत्वेघटत्वभेदरूपोहेतुरस्तीति सघटइत्यस्यजातिमानघटइत्यर्थः अथा
ऽभेदसंबंधेनघटःप्रकारः घटत्वनिष्ठप्रकारतावच्छेदकतानिरवच्छिन्ना अथच
जातिमान्विशेष्यः विशेष्यतावच्छेदकताजातौसाचजातित्वावच्छिन्नाइतिघट
त्वनिष्ठनिरवच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपितअभेदसंसर्गावच्छिन्नघटनिष्ठप्रका
रतानिरूपितायाजातिमन्निष्ठविशेष्यतातन्निरूपितायाजातिनिष्ठावच्छेदकता
जातित्वावच्छिन्नेतिनिरवच्छिन्नतादृशावच्छेदकतासंबंधेनशाब्दत्वावच्छिन्नेजातौ

न्या॰ १५

न्नायते॥ इति ज्ञाते घटत्वभेदाभावेपि शाब्दबोध उपपद्यते एवं च घटः सः इत्यस्य घटो जा
तिमानित्यर्थः अत्र घटो विशेष्यः घटत्वनिष्ठविशेष्यतावच्छेदकतानिरवच्छिन्ना
श्रयघटश्रभेदः संसर्गः जातिमान्प्रकारः जातिनिष्ठप्रकारतावच्छेदकताजाति
त्वावच्छिन्ना॥ इति जातिनिष्ठनिरवच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपितेत्यादिसंबंधेन घट
त्वे घटविशेष्यकजातिमत्प्रकारकाभेदसंसर्गकशाब्दबोधाभावान्न घटत्वे जाति
भेदाभावेपि शाब्दबोध उपपद्यते॥ इति घटो नीलघटः इत्यादावन्वयबोधस्य प्रामाणि
कत्वेऽन्यत्र दर्शितदिशा सोप्युपपादनीयः॥ इति विधेयकोह्रावधिकावगाहिशाब्द
बोधस्य अनुमितिकरणमनुमानमित्यादौ बहुव्रीहिः सूत्रकारादिभिरंगीकृतत्वात्त
थाहि अनुमानमित्यस्य अनुपूर्वकमाधात्वर्थानुमितेर्निरूपितत्वसंबंधेन ल्यु
डर्थकरणेऽन्वयः अनुमितिकरणमित्यत्र नामार्थयोरभेदान्वयादनुमितिपदल
क्षितानुमितिसंबंध्येशस्याधिकस्याभेदेन करणेऽन्वयः तथा चानुमितिकरण
मनुमितिसंबंध्यभिन्नकरणमित्यर्थात् वस्तुतस्तु न तथा बोधः प्रामाणिकः

रामलक्ष्म १५

अन्यथा तत्पुरुषान्नीलघटो घटः इति बोधस्यापि स्वीकारापत्तेरिति भावः अत्र
दर्शितदिशा सोप्युपपादनीय इति अवच्छेदकतायास्तद्धर्मपर्याप्तिविवक्षायेन्याद्यैः
निरवच्छिन्नात्तद्धर्मपर्याप्ताच्च यावच्छेदकतातन्निरूपिताया अभेदसंसर्गावा
च्छिन्नाप्रकारतातन्निरूपितविशेष्यतानिरूपितनिरवच्छिन्नावच्छेदकतासंबंधे
नशात्वं प्रतितद्धर्मभेदकारणं घटो नीलघटः इत्यत्रावच्छेदकतानकेवलघटत्व
पर्याप्ता किंतु नीलत्वघटत्वोभयपर्याप्तातद्घटितोक्तसंबंधेन घटत्वे शाब्दबो
भावात् घटत्वे नीलघटत्वभेदाभावेपि शाब्दबोध उपपद्यते इति भावः समस इत्यादि
वाक्यादिति समस इत्यस्य जातिमान् जातिमानित्यर्थः जातित्वावच्छिन्नाधर्मिताव
च्छेदकताकस्य द्वयोः भेदान्वयबोधः अत्र जातिमान् धर्मस्थधर्मितावच्छेदकता।
जातेः समा जातित्वावच्छिन्नेत्यर्थः तद्धर्मो जातित्वं तदवच्छिन्ना प्रकारतावच्छेदकता
यस्य स तद्धर्मावच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकताकः यो भेदान्वयबोधस्तद्धारणाय
त्यर्थः अत्रापि जातिमान् प्रकारः प्रकारतावच्छेदकता जातेः समा जातित्वावच्छिन्नेत्य

मु॰
४॰

र्थः तद्धर्मः जातित्वेन तदवच्छिन्ना जातिमत्ता तदवच्छेदकता जातौ तदवच्छेदकत्वे
जातित्वेन तादृशावच्छिन्नाभावप्रत्याशा शाब्दबोधो जातित्वेन जायते न तत्र तद्धर्मभेदः जातित्वभे
दः कारणेन नास्तीति ननु जातिमान् न जातिमानित्यं शाब्दबोधः इति एवं दंडवान्
दंडवानित्यादिवाक्यादिति मतयः संबंधिनि शक्तेः दंडसंयोगवानित्यर्थः
दंडत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितदंडनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितसंयोगनिष्ठा
वच्छेदकतानिरूपितसंयोगिपुरुषनिष्ठाभेदसंसर्गावच्छिन्नप्रकारतानिरूपित
विशेष्यतानिरूपितसंयोगत्वाद्यवच्छिन्नसंयोगनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितदंड
निष्ठावच्छेदकतावच्छेदकत्वसंबंधेन दंडत्वे शाब्दबोधप्रयोजकत्वेन दंडत्वभेदः
प्रकारणेन नास्तीति तायपातिरित्यर्थः अवच्छेदकतायां निरवच्छिन्नत्वविशेषणे
पूर्ववद्दोष्यः इति जातिमान्दंडवान् दंडवान् जातिमान् इत्युभयत्र जातित्वे
न दंडत्वमेव भासते तत्र जातिमान्दंडवानित्यत्र दंडत्वरूपजातिनिष्ठावच्छेद
कता जातित्वावच्छिन्नेति तत्स्मदासः एवं दंडवान् जातिमानित्यत्रापि दंडनिष्ठ

त्र

४०

प्रकारतानिरूपितसंयोगानिष्ठावच्छेदकतानिरूपितदेशत्वनिष्ठावच्छेदकत्व
ज्ञानित्वावच्छिन्नमिति तत्र शाब्दबोधोपपत्तिः वस्तुतस्तु तद्धर्मान्यवृत्तिविषय
तासंबंधेन ज्ञानं प्रति तद्धर्मभेदत्वेन हेतुतालाघवात् इति धर्मितावच्छेदक
तासंबंधेन घटत्वावच्छिन्नप्रकारकाभेदसंसर्गकयोग्यताज्ञानं द्रव्यं घट इत्या
कारकं प्रमेयो घट इत्याकारकं च द्रव्यत्वप्रमेयत्वादावस्ति तद्द्रव्यत्वप्रमेय
त्वादौ धर्मितावच्छेदकतासंबंधेन द्रव्यं घटः प्रमेयो घट इति शाब्दबोधो ज्ञा
यते स च शाब्दबोधो व्याप्यः व्यापकं च तद्धर्मान्यवृत्तिविषयतासंबंधेन ज्ञानं
प्रकृते तद्धर्मः प्रकारीभूतस्य घटस्य धर्मो घटत्वं तदन्यत् द्रव्यत्वं तद्वृत्तिर्या ध
र्मितावच्छेदकतारूपा विषयता तत्संबंधेन ज्ञानं द्रव्यं घट इति शाब्दरूपं ज्ञा
नं तद्धर्मान्यवृत्तिविषयतासंबंधेन ज्ञानत्वेन स्वप्रतिस्वस्य व्यापकत्वात् त
स्याव्यापकीभूतशाब्दबोधो धर्मितावच्छेदकतासंबंधेन द्रव्यत्वेऽस्तीति न
द्रव्यत्वेन तद्धर्मभेदः घटत्वभेदो हेतुरस्ति एवं च घटत्वावच्छिन्नप्रकारकाभेद

व्यु॰
घ॰

संसर्गकयोग्यताज्ञानेन घटो घट इत्यत्र घटत्वे धर्मितावच्छेदकतानिष्ठस्य त्यासत्या
घटो घट इत्यत्र शाब्दबोधस्यापादयितुमशक्यः योग्यताज्ञानाद्याघ्रशाब्दव्यापक
त्वत्तद्धर्मान्यवृत्तिविषयतासंबंधेन तात्त्वस्य इष्टत्वे घटत्वभेदमत्वेन इष्टं च घट
त्वादौ इष्टत्वादौ प्रसिद्धस्य घात तद्धर्मभेदरूपासामग्रीतदभावात् घटत्वे घटत्व
भेदाभावादिति भावः घटत्वाद्यवच्छिन्नप्रकारतेत्यादि अभेदसंसर्गावच्छिन्ना
याः घटनिष्ठाप्रकारताया तन्निरूपिता इष्टनिष्ठाविशेष्यतायास्तदवच्छेदकता इष्ट
त्वेन संबंधेन इष्टं घट इति शाब्दप्रति घटत्वान्य इष्टवृत्तिधर्मितावच्छेदकता
रूपविषयतासंबंधेन प्रत्यक्षत्वस्यैतावता इति शाब्दरूपतात्त्वतावच्छिन्नस्य व्याप
कतया घटत्वादौ तादृशविषयतासंबंधेन घटत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरू
पितविशेष्यतावच्छेदकतासंबंधेन तात्त्वावच्छिन्नस्य घटत्वाद्यन्यवृत्तिवि
षयतासंबंधेन तात्त्वावच्छिन्नस्य इत्यादिका घटत्वे घटत्वभेदरूपा सामग्री
तस्याविरहेण न तत्र घटत्वे तादृशविशेष्यतावच्छेदकतासंबंधेन अभेदसं

रामः
घ॰

सर्गावच्छिन्नघटत्वाद्यवच्छिन्नघटत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितघटनिष्ठविशेष्य
तानिरूपितघटत्वनिष्ठधर्मितावच्छेदकतासंबंधेन घटे घटद्वयत्वप्रकारशाब्दबोधा
पत्तिरित्यर्थः रुक्तेर्लाघवमाह एवं चेत्यादिना तद्धर्मावच्छिन्नविषयतासंबंधे
न तान्ने प्रतीतेत्तद्धर्मभेदत्वेन हेतुत्वांगीकारे च घटवान् देशो धर्मी धर्मितावच्छे
दको घटो धर्मितावच्छेदकतावच्छेदकता घटत्वेन येन यथाप्रत्यासत्त्या घटवान्
घटत्ववानित्यन्वयशाब्दबोधोपपत्तये अभेदेन प्रकारः घटवान् घटे प्रकारता
तदवच्छेदकस्य घटत्वस्याभेदः कारणमिति तस्य प्रकारतावच्छेदकं त्वं वक्तेन तदापि नक
ल्प्यते घटवान् घटत्ववानित्यन्वयोपपत्तावपि नन्वयशाब्दबोधव्यापकस्य तद्धर्माव
च्छिन्नविषयतासंबंधेन तादात्म्यस्य तद्धर्मभेदरूपसामग्र्यभावात् घटत्वे घटत्वभे
दाभावादिति भावः उद्देश्यतावच्छेदकविधेययोरैक्ये इति एकः इति वाक्ये एकव
चनार्थः एकत्वे तत्र एकत्वे एकत्वभेदाभावात् एकत्ववान् एकत्ववानिति शा
ब्दानवयात् नयाद्वावित्यत्र द्वित्ववान् द्वित्ववानित्यन्वयशाब्दधीः योग्यताह्

सं.
५२

ननन्यशाब्दव्यापकताद्धर्मान्यवृत्तिविषयतासंसर्गकज्ञानजनकतद्धर्मभेदाभावा
त् तथाच एकत्वद्वित्वाद्यवच्छिन्नासमवायादिसंसर्गावच्छिन्नाचयाविभक्त्यर्थ
एकत्वादिनिष्ठप्रकारतानिरूपिताएकद्विपदार्थनिष्ठाविशेष्यतातन्निरू
पितासमवायादिसंसर्गावच्छिन्नाएकत्वद्वित्वनिष्ठावच्छेदकतातदवच्छेदकता
एकत्वत्वद्वित्वत्वादिनिष्ठातेनसंबंधेनएकत्वत्वद्वित्वत्वादौतात्पर्यज्ञानशाब्दबुद्धौ
एकत्वद्वित्वत्वादिभेदस्यहेतुत्वानवकल्पनमतादेयमेवतदर्थः घटइत्यत्रए
कोघटइतिघटावित्यत्रद्वौघटावितिशाब्दबोधोदयात् तद्धर्मः एकत्वद्वित्वघट
द्त्वघटत्ववृत्तिविषयताविषयतासंबंधेनतज्ज्ञानेयोग्यतादिज्ञानजशाब्दव्या
पकज्ञानंप्रतिहेतुभूतस्यएकत्वद्वित्वरूपतद्धर्मभेदस्यघटत्वेसत्वात्तदुत्पत्तिभावः
एवमिति कर्मणाक्वतीत्यादौ कर्मपदोत्तरद्वितीयार्थः कर्मत्वावच्छिन्ने कर्मत्वे
आधेयतासंबंधेनतद्वतः कर्मत्ववतः कर्मणः इतियावत् अन्वयबोधवारणा
य कर्मत्वत्वाद्यवच्छिन्नाकर्मनिष्ठाकर्मत्वनिष्ठाऽवच्छेदकतापन्नाः ईदृशी

रामः
५२

याःधेयतासंसर्गावच्छिन्नाकर्मनिष्ठप्रकारतानिरूपिताधर्मिताकर्मत्वेतद
वच्छेदकताकर्मत्वत्वेऽतितेनसंबंधेनकर्मत्वत्वेशाब्दापत्तिवारणायकर्मत्वत्वादि
भेदस्यहेतुत्वांतरकल्पनमनादेयमित्यर्थः कर्मवत्कर्मणातुल्यक्रियइतिसूत्रेचैक
र्मपदोत्तरवत्यर्थतावच्छेदकंयत्सादृश्यंतद्वतिसादृश्यत्वेकर्मत्वत्वावच्छिन्नकर्मत्व
निष्ठावच्छेदकतानिरूपितकर्मनिष्ठप्रकारतानिरूपितासादृश्यनिष्ठाधर्मिता
तन्निरूपितावच्छेदकतासंबंधेनकर्मणः शाब्दबुद्धौकर्मत्वभेदकारणंतच्चनव
त्वतत्त्वमतेयोग्यतात्वानन्यशाब्दव्यापकस्यतद्धर्मान्यवृत्तिविषयतासंबंधेन
त्वानस्यतद्धर्मभेदरूपसामग्र्याभावात्कर्मत्वत्वेकर्मत्ववत्ताबोधानापत्तेः चैत्रो
नचैत्रइत्यनुमितेः शाब्दस्यचवारणायचैत्रत्वावच्छिन्नभेदप्रकारतेत्यादिपदो
नचैत्रइत्यत्रचैत्रत्वावच्छिन्नस्यैवाभेदस्यनिष्ठायाःप्रकारतानिरूपितापदार्थनि
ष्ठाधर्मितातदवच्छेदकतासंबंधेनशाब्दबोधोऽनुमितिश्चपदार्थत्वेवर्ततेतत्रचैत्रत्व
भेदोस्तीतिचैत्रोनचैत्रइत्यत्रतुचैत्रत्वेचैत्रत्वभेदाभावात्चैत्रत्वावच्छिन्नभेदनिष्ठप्रका

ब्यु०
धा

रत्वातिव्याप्तिरथमितावच्छेदकतासंबंधेनतानुमितिशाब्दबोधौअत्रापियोगप
ताश्रतानंतशाब्दव्यापकस्यतद्धर्मान्यद्धर्मनिविषयतासंबंधेनतानस्यपानंतद्धर्म
भेदरूपासामग्रीतदभावादेवघटत्वेघटभेदानुमितिशाब्दबोधवारणासंभ
वेघटत्वभेदस्यपृथक्कारणतांतरेनकल्पनीयमितिभावः तत्तद्धर्मभेदस्यैकैक
तिघटत्वभेदत्वेनपटत्वभेदत्वेनचाकारणतानानैवघटोघटःपटः घटइत्यत्र
शाब्दमात्रजनकपदसमभिव्याहाररूपाकांक्षायोगपतानानात्रत्वपीतानवलादा
पाद्यमानशाब्दबोधवारणासंभवादित्यर्थः इतिव्युत्पत्तिवादेअभेदान्वयविव
रणे शाब्दबोधैचैकपदार्थैः परपदार्थस्यसंसर्गः संसर्गतयैवविषयोभ
वति सचक्वचिदभेदःक्वचिच्चनदतिरिक्तपवेत्यन्तेनत्रअभेदान्वयबोधप्र
कारंदर्शयतिपाद्यभेदान्वयबोधप्रकारंवक्तुमुपक्रमते भेदान्वयबोधस्थ्यमाति
पदिकार्थयोरात्वर्थयोः प्रत्ययार्थेनक्वचिन्निपातार्थेनचसममेवनामार्थेनतव
येनेत्यादिनानीलंपचतीत्यादौघातिपादिकार्थतंडुलस्यानमप्रत्ययार्थकर्म

त्वा
रामलक्ष्मणा
९२

त्वेनसहान्वयः आधेयतयातंडुलवतीकर्मतेतिबोधात् एवंचैत्रवनत्वामि
त्यादौचैत्रस्यानिरूपितत्वसंबंधेनश्चनिपातार्थसादृश्येपनसममन्वयः एवं
धात्वर्थपाकस्यानुकूलतासंबंधेनाख्यातार्थकृत्यासमन्वयः एवंनक
लंजंभक्षयेदित्यादौधात्वर्थभक्षणेलिङः अर्थबलवदनिष्टाननुबंधित्वाद्यभा
वस्यानुयोगितासंबंधेनान्वयः बलवदनिष्टाननुबंधित्वविशिष्टेष्टसाध
नत्वाद्यभाववत्कलंजभक्षणमितिशाब्दबोधात् गुरुमतेतुकलंजभक्ष
णाभावविषयकमपूर्वमितिबोधः अपूर्वंचविध्यर्थः कलंजभक्षणाभा
वरूपनियोजकनियोज्यमितियावत् ममैवेत्येवकारार्थसादृश्यान्वये
नेतिनतुअन्ययनिपातातिरिक्तेनप्रातिपदिकार्थेनधात्वर्थेनवेत्यर्थः
राजपुरुषः भूतलेघटइत्यादाविति स्वत्वसंबंधेनराजन्यानुपुरुषः आधेय
तासंबंधेनभूतलवान् घटइत्येवमन्वयबोधादिसूत्रेणान्वयः तंडु
लंपचतिचैत्रः पच्यतेइत्यादौकर्मत्वकर्तृत्वादिसंबंधेनतंडुलंचैत्रादौ

शु:
४४

पाकादेरन्वयाबोधादित्यन्वयः कर्मत्वसंबंधेन पाकवान् तंडुलः कर्तृत्वसंबंधे
न पाकश्चैत्र इति शाब्दबोधानुदयादित्यर्थः ननु चैत्रः पचतीत्यत्र कर्तृत्वसंबंधेन पाक
श्चैत्र इति भेदसंबंधेनान्वयसंभवे धात्वर्थनिपातातिरिक्तप्रातिपदिकार्थयो
र्भेदेन साक्षादन्वयबोधस्याव्युत्पन्नत्वमिति व्युत्पत्तिर्न कल्पनीया व्युत्पत्त्य
नुरोधेन चाख्यातस्य सार्थकत्वे च न कल्पनीयमेवं तंडुलः पच्यते इत्यत्रापि
तंडुले कर्मतासंबंधेन पाकादेरन्वयसंभवे एतद्व्युत्पत्तिकल्पनेन तदनुरोधेना
चाख्यातस्य कर्मत्वार्थकत्वकल्पनेन कर्तृत्वमनर्थकमत आह तंडुलः पचति चैत्रः प
च्यते इत्यादिः तथा च यथा चैत्रः पचतीत्यत्र कर्तृतासंबंधेन चैत्रे पाकान्वयः
तथा तंडुलं पचतीत्यत्रापि कर्तृतासंबंधेन तंडुलेपि पाकान्वयः स्यादेवं तंडुलः
पच्यते इत्यत्र यथा कर्मतासंबंधेन तंडुले पाकान्वयस्तथा चैत्रः पच्यते इत्यत्रा
पि कर्तृतासंबंधेन चैत्रे पाकान्वयः (तथा तंडुलं पचतीत्यत्रापि कर्तृतासंबंधे
न तंडुलेपि पाकान्वयः) स्यात् तद्वारणाय उक्तव्युत्पत्तिकल्पनेन तदनुरोधेन चाख्या

ग्रं:

४४

तस्याकृतिकर्मत्वार्थकल्पने चावश्यकमिति भावः ननु तंडुलविशेष्यककर्मत्व
संसर्गकपाकप्रकारकबोधे यथैव साधुर्न तु शाब्दः एवं चैत्रादिविशेष्यककर्तृत्व
संसर्गकपाकादिप्रकारकबोधे शाब्दे व साधुर्न तु पक्ष इत्यतः तंडुलः पचति चै
त्रः पच्यते इत्यत्र शाब्दापत्तिवारणाय उक्तव्युत्पत्तिकल्पने तदनुरोधेन चाख्यातस्य सा
र्थकत्वकल्पने च निरुक्तिकर्मत्वग्राह्यस्वकर्मत्वस्वकर्तृत्वकत्वादिसंबंधेन पाका
द्यंशे वा तंडुलचैत्रादेरन्वयावबोधादिति तथा च यथैव तंडुलं पचतीत्यादौ तंडुलप्र
कारकस्वकर्मकत्वसंसर्गकविशेष्यकबोधे शब्दसमभिव्याहाररूपाकांक्षा
नियामिका सैव तंडुलः पचतीत्यत्राप्यस्तीति तंडुलप्रकारकपाकविशेष्य
कतंडुलकर्मकत्वसंसर्गकः शाब्दबोधः स्यादेवं चैत्रेणापच्यत इत्यादौ चैत्रप्रका
रकस्वकर्तृकत्वसंसर्गकधात्वर्थपाकविशेष्यकशाब्दबोधप्रयोजककसम
भिव्याहाररूपाकांक्षायाः चैत्रः पच्यते इत्यत्रापि सत्त्वादुक्तशाब्दबोधापत्ति
वारणाय उक्तव्युत्पत्तिकल्पने तदनुरोधेन चाख्यातस्य सार्थकत्वकल्पने च निरु

तिरिक्तस्यतस्याहस्वकर्मत्वस्वकर्तृकत्वादिसंबंधेनयाकांक्षैवात्तंडुलंचैत्रादेरन्व
याबोधादिति तथाचयथैवतंडुलंपचतीत्यादौतंडुलप्रकारकस्वकर्मकत्वसंस
र्गकविशेष्यकबोधेशाब्दसमभिव्याहाररूपाकांक्षानियामिकासैवतंडुलः
पचतीत्यत्राप्यस्तीति तंडुलप्रकारकपाकविशेष्यकतंडुलकर्मकत्वसंसर्गकः
शाब्दबोधःस्यादेवंचैत्रेणपच्यतइत्यादौचैत्रप्रकारकस्वकर्तृकत्वसंसर्गकधात्व
र्थपाकविशेष्यकशाब्दबोधप्रयोजकपदसमभिव्याहाररूपाकांक्षायाः चैत्रः
पच्यतेइत्यत्रापिसत्वादुक्तशाब्दबोधापत्तिरित्याहारणायव्युत्पत्तीरित्याहनिपा
तातिरिक्तप्रातिपदिकार्थयोरभेदेनसाक्षादन्वयबोधस्याव्युत्पन्नत्वादितिप्रथ
माव्युत्पत्तिः राजापुरुषः भूतलेघटइत्यादौस्वत्वाधेयत्वसंबंधेनशाब्दबोध
वारणायक्रियाधात्वर्थः तादृशनिपातातिरिक्तंप्रातिपदिकंतदर्थश्चेतिद्वंद्वः
धात्वर्थनिपातातिरिक्तनामार्थयोर्भेदेनसाक्षादन्वयबोधोऽव्युत्पन्नइतिद्विती
याव्युत्पत्तिःसाचतंडुलःपचतिचैत्रःपच्यतेइत्यादिशाब्दबोधवारणायतथाचेत

ण्डुले कर्मतारूपभेदसंबंधेन न पाकान्वयः किंतु तण्डुलस्याधेयतया द्वितीयार्थे क
र्मत्वे तस्य निरूपकतया विक्लित्त्यनुकूलव्यापारे धात्वर्थे तस्य चाख्यातार्थे कृतौ
तस्याश्चाश्रयत्वमाख्यातार्थे चैत्रेऽन्वयः इति चैत्रस्तण्डुलं पचतीत्येव प्रयोगः साधुरेवं चैत्रस्या
धेयतया तृतीयार्थे कृतौ कृतेर्निरूपकतया विक्लित्त्यनुकूलफूत्कारादिरूपव्यापा
रे तस्य च विक्लित्तौ फले व्याख्यातार्थे तस्याश्चाश्रयतासंबंधेन कर्मणि तण्डुले चै
त्रेण इति कृतिजन्यव्यापारजन्यफलशालि तण्डुल इति शाब्दधीः फले व्यापारस्य
घणार्थैरिति मते फलस्य हेत्वाभावे विशिष्टार्थतामते आश्रयताः ख्यातार्थः एवं
चैत्रेण पच्यते तण्डुल इत्येव प्रयोगः साधुः एवं च कर्तृत्वसंख्याकारकविभक्तीनामपि प्रा
थमिकत्वमिति भावः विभक्तेः सामान्यतो वृत्त्या समाहृतविभक्त्यर्थमेतदाकृत्यतया
रव्यन्वयवेधान्सामान्यादिति तयोरपि धात्वर्थनिपातातिरिक्तप्रातिपदिकार्थ
योरपि विभक्त्यर्थकर्मत्वद्वारा कर्मणि तण्डुलस्य पाकेन्वयः इत्यर्थः विशिष्टा
न्वये तण्डुलस्य कर्मत्वं प्रयान्वेतीति तत्र तण्डुलेऽपि कर्मतया न्वेतीति भावः साता

[मं° ४६]

द्विभक्तार्थमङ्गीकृत्य नामार्थधात्वर्थयोर्नान्वय इत्यर्थः निपातातिरिक्तविशेषणा
दितिभूतले न घटः इत्यत्र घटप्रतियोगिकाभावो भूतलवृत्तिरित्यर्थः ननु भूतल
वृत्तित्वप्रतियोगिकाभाववानुयोगि घट इत्यर्थः तथा सति क्तेत्याधिकरणकोक्तापत्तेः
घटो न पटः इत्यत्र घटप्रतियोगिकाभाववान् पट इत्यर्थः घटादेरित्यादिना प्रति [योगि]
तयान्वयिनोर्भूतलवृत्तित्वपदयोर्ग्रहः नञर्थाभावेनाश्रयत्वेनाभावेन भेदेन चेत्यर्थः
घटादेर्नञर्थाभावेन भेदेन चेत्यर्थः घटादेर्नञ्समभिव्याहृतप्रतियोगितयान्वयेपीति योज
ना मुखं चंद्र इवेत्यादौ चंद्रप्रतियोगिकसादृश्यानुयोगिमुखमिति बोधात्प्रति
योगितयानुयोगितया चान्वयोपीति योजना एवमग्रेपि न कलंजं भक्षयेदित्यादौ
नैयायिकमतेऽइति कलंजं दृष्टान्तेन तथा च कलंजकर्मकं भक्षणं बलवद्निष्टान
बंधित्वविशिष्टेष्टसाधनत्वविशिष्टकृतिसाध्यत्वाभाववदिति बोधाद्विधिलिङि
धात्वर्थमुख्यकः बोधः स्वीक्रियते अन्यमते आख्यातार्थविशेष्यक इति बोध्यं गुरु [४६]
मतेत्विति कलंजं न भक्षणाभावविषयकमिष्टं वेदितव्यमाख्यातार्थमुख्यविशेष्यको ॥

बोधः इति न तु धात्वर्थनिपातार्थातिरिक्तनामार्थयोर्भेदेन साक्षादन्वयबोधस्याव्युत्पन्नत्वा
दिनियमात् अभेदसंसर्गावच्छिन्ननामार्थनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासंबं
धेन शाब्दबुद्धिं प्रति विभक्तिनिपातान्यतरजन्योपस्थितित्वेन कारणत्वे तत्कार्य
कारणभावः संपन्न इति कथं राजपुरुष इत्यादिसमासस्थले राजप्रकारकपुरुष
विशेष्यकस्वत्वसंसर्गकबोधः इत्यत आह राजपुरुष इत्यादिसमासस्थलेऽपीति
तभेदेन स्वत्वसंबंधेनान्वयः किंतु तेन संबंधेन पुरुषेण समं विभक्त्यर्थनामार्थविशि
ष्टराजनिरूपितत्वविशिष्टे लाक्षणिकं यत राजादिपदमित्यर्थः एवं मुखं चंद्र इ
त्यादिरूपकस्थले इति ततश्च व्यभिचारः मुखं चंद्र इति रूपकस्य लोपशाब्दबो
धे व्यतिरेकव्यभिचार इत्यर्थः तत्र अभेदसंबंधेन शाब्दबोधरूपकार्यमेव न जायतेऽतः
तः प्रत्ययनिपातजन्योपस्थितिरूपकारणस्य सत्त्वे॰भावेऽपि न व्यतिरेकव्यभिचा
र इति भावः केचित्त्विति रूपकस्थले चंद्रादिपदस्य चंद्रसदृशेन लक्षणेति अयं
भावः पूर्वमते सदृशलक्षणायामुभयत्र शाब्दबोधसाम्यमुपमारूपकयोरवै

मे

मु॰
४०

ल्वतान्यप्रसंगः सादृश्यमुपमाभेदेऽप्यभेदवातिरोभूतभेदाहृत्यकतिष्यतेतद्रूपक
मेदोघट इमानोपयोगीति कार्यप्रकाशादिविरोधश्चेति मुख्यार्थश्चेद्दादेरेवाभ
देभेदोमुखादौतथासतिचंद्रादिगताह्लादकत्वादिधर्मप्रतीतिरपिमुखादौ
निराबाधेति साहार्याभेदभ्रमइति बाधकालीनेच्छाजन्यज्ञानमाहार्यमित्याहु
रित्यस्वरसः तद्बीजंतुशब्दान्वयव्यतिरेकासिद्धत्वप्रतीतेःशाब्दत्वस्यैवासिद्धेनतुसा
हात्करोमीत्यनुभवविरोधश्चेति केचित्तुतादात्म्यातिरिक्तसंबंधेननामार्थयो
र्नान्वयबोधः इतितादात्म्यातिरिक्तसंबंधएवभेदसंबंधस्तथाचनिपातातिरिक्त
नामार्थयोर्भेदेनानान्वयबोधइतिव्युत्पत्तेरत्रैवतात्पर्यमितिभावः नीलोघटइत्यत्रस्व
वृत्तिनीलत्वादिसंबंधेन स्वनीलरूपाश्रयत्वम्हूतिनीलत्वेनीलरूपमेवतेनसंबं
धेनघटेऽन्वयः एवंचंद्रइत्यत्रस्ववृत्तिआह्लादकत्वादिसंबंधेनस्वचंद्रत्वहृत्तीत्यर्थः
तादृशान्वयबोधेपिमुखंचंद्रइत्याह्लादकत्वसंबंधेनचंद्रान्वयबोधोपपत्तेः स
मानविभक्तिकत्वस्यनियामकत्वान्नीलस्यघटइत्यादिभिन्नविभक्तिकस्थलेन
घटेनीलाभेदशाब्दप्रसक्तिप्रसंगइत्यर्थः आह्लादकत्वमाह्लादजनकत्वंतच्च

४७

मुख्यं चेद्घटोऽभिन्नमेव अन्यथेति धर्मस्यान्यसंबंधितांगीकारे नीलपटपरनीलप
दवदिति नीलो घट इत्यादिवाक्यप्रामाण्यापत्तिरप्रस्वरसो वदे नीलत्वेनानुभावितः
अथ राजा पुरुष इत्यादाविति पदसमभिव्याहारादिसामग्र्यास्वत्वसंबंधेन रा
जवान्पुरुषशाब्दधीजनने निपातातिरिक्तनामार्थयोर्भेदान्वयः अव्युत्पन्न
इति नियमस्य भंगो न बाधक इत्यर्थः नच तत्राभेदान्वयबोधौपयिकाकां
क्षाविरहान्न शाब्दसामग्र्येवासिद्धेति वाच्यमिति यतः पुरुष इत्यत्राभेदेन शाब्द
फलोदयादाकांक्षास्ति राजा पुरुष इत्यत्र तु भेदेन शाब्दानुदयाद्विलक्षणाकां
क्षानास्तीति नेत्रे निमील्य विमृश्य शंकेति भावः समभिव्याहाररूपाकां
क्षायास्तत्रापि सत्त्वादिति राजा पुरुष इत्यादिपदसमभिव्याहाररूपाकांक्षा
योग्यतादिज्ञानसत्त्वान्नभेदेनान्वयधीः स्यादिति नेत्रे निमील्य समाधानमपीति
नचतादृशाकांक्षायास्तत्र सत्त्वेपीति राजा पुरुष इति समभिव्याहाररूपाकांक्षासत्त्वे
पिराजप्रकारकभेदान्वयबोधनियामकराजपदोत्तरङस्पदजन्योपस्थित्यभावात्

व्यु:
४८

नराज्ञः पुरुषइत्यादिना राजप्रकारकपुरुषविशेष्यकभेदसंसर्गकशाब्दधीरित्य
र्थः तादृशाकांक्षाज्ञानरूपकारणविरहस्य किंचित्करत्वादिति राजपदो
त्तरं. सुपदत्वरूपाकांक्षाज्ञाने राजप्रकारकषष्ठ्यर्थस्वत्वविशेष्यकशाब्द
बोधं प्रति कारणत्वेन तु राजप्रकारकपुरुषविशेष्यकबोधे इति कारणविरहोऽकिं
चित्करो न राजप्रकारकपुरुषविशेष्यकशाब्दाभावप्रयोजक इत्यर्थः स्वत्वके
विरिति राज्ञः पुरुष इत्यत्र निरूपितत्वसंबंधेन राजवत्स्वत्वमिति बोधात् वि
शेष्यतासंबंधेन राज्ञः स्वत्वे प्रकारः तत्र स्वत्वे विशेष्यतासंबंधेन रं. सुपदत्वज्ञा
नोपस्थितिर्हेतुरप्यस्ति राज्ञः पुरुष इत्यत्र तु पुरुषविशेष्यतासंबंधेन प्रत्यय
जन्योपस्थितिरूपो हेतुर्नास्तीति कथं पुरुषविशेष्यतासंबंधेन राजप्रकारक
बोधस्यापाद्यत इति भावः न च संबंधितादेरपि तात्पर्यं तथैवेति राज्ञः पुरुष इत्यत्र
स्वत्वप्रकारकस्याश्रयतासंसर्गकः पुरुषविशेष्यको बोधो भवति सोऽपि न स्यात्
षष्ठ्यर्थः स्वत्वमपि संबंधरूपं नाम्नः स्वत्वरूपनाम्नार्थो भवतीति रं. सर्थस्व

४८

त्वप्रकारकोपिबोधोनामार्थप्रकारकोभवतिसचबोधः पुरुषेविशेष्यतयास्ति
तत्रपुरुषेविशेष्यतयाप्रत्ययजन्योपस्थितिर्नास्तीतिभावः अनुपपत्तिमुद्धरति
ततश्चामपदजन्यतत्तन्नामार्थप्रकारकशाब्दबोधत्वावच्छिन्नंप्रतिप्रत्ययजन्यो
पस्थितित्वेनहेतुत्वेपीति तथाचराज्ञः पुरुषस्वत्वसंबन्धेनोपस्थितिः प्रत्ययज
न्यानतुसंबंधपदादितन्याइतिनापिशाब्दबोधः कार्यतावच्छेदकाक्रांतइतिन
पुरुषेप्रत्ययजन्योपस्थितिरपेक्षितेतिभावः एवंचारोपिपुनरनुपपत्तिमु
पपादयति राजसंबंधः प्रमेयः राजपुरुषइत्येतादृशवाक्यजन्यवाक्यार्थ
बोधेपुरुषस्यराजसंबंधतयाभानानुपपत्तिरिति वाच्यमिति तथाचसम्ब
न्धात्वेनान्यकोपिराजस्वत्वप्रकारकपुरुषविशेष्यकबोधः संबंधरूपतत्त
न्नामपदजन्यइतिकार्यतावच्छेदकाक्रान्तः सचनस्यात् पुरुषेविशेष्यतासंबं
धेनप्रत्ययजन्योपस्थितिरूपहेतुभावादितिभावः समाधत्ते प्रत्ययार्थीनततत
त्पदार्थोपस्थितिजन्यतत्तदर्थप्रकारकशाब्दबोधत्वावच्छिन्नंप्रत्येवप्रत्ययज

व्युं
४५

न्योपस्थितेः समानविशेष्यताप्रत्यासत्त्याहेतुत्वोपगमादिति मूलम् ॥ राज्ञः पुरुष
इत्यादौ ङ.सप्रत्ययार्थीनायाश्रयत्वसंबंधरूपेणतत्पदार्थोपस्थितिस्तथा संबंध
रूपेणतदर्थप्रकारकशाब्दबोधान्यजनकत्वप्रवेशेतिपदार्थोपस्थितिजन्यशाब्दत्व
रूपकार्यतावच्छेदकाक्रांतेराजसंबंधवान्पुरुष इति शाब्दे पुरुषप्रत्ययजन्यो
पस्थितिर्नापेक्षितेतिभावः ॥ राज्ञः इत्यत्रतत्र ङ.सप्रत्ययार्थीनायासंबंधरूपेणतत्पदा
र्थोपस्थितिस्तथाजन्योराजपदजन्योपस्थितिजन्योराजरूपेणतदर्थप्रकारकः
ङ.सप्रत्ययार्थस्वत्वविशेष्यकोनिरूपितत्वसंबंधेनराजवत्स्वत्वमित्याकारको
बोधस्तद्विशेष्यस्वत्वविशेष्यतासंबंधेनङ.सप्रत्ययजन्योपस्थितिर्हेतुरस्तिस्व
त्ववानित्यत्रस्वत्वोपस्थितिस्वत्वरूपेणामजन्यानप्रत्ययजन्येतिप्रत्ययानधीनस्व
त्वपदार्थोपस्थितिजन्यस्वत्वरूपेणतदर्थप्रकारकशाब्दत्वावच्छिन्नेविशेष्यतासं
बंधेनमत्वर्थसंबंधिनिजायतेतत्संबंधिनिविशेष्यतयामतुप्प्रत्ययजन्योप
स्थितिर्हेतुरस्तीति ॥ पुत्ररापतिशोकतेऽप्येवमपीति ॥ यत्र राजा पुरुष इत्यत्र पुरु

४५

षपदार्थानसमूहालंबनन्तु पङ्कजपदेनोपस्थितौ सुप्रत्ययवशात् यः कश्चिदेकत्वादिरू
पः प्रत्ययार्थो विविषयीभूतः पङ्कजः एकत्वे चैतस्यैव रीत्या समूहालंबनोपस्थितौ
भातः तत्र प्रत्ययजन्यसमूहालंबनोपस्थितिरूपकारणस्य विशेष्यतासंबंधेन पङ्क
जेऽपि सत्त्वात् तत्र पङ्कजस्य राजप्रकारकभेदान्वयबोधे विशेष्यतया तत्त्वसंबंधेन ज्ञा
नवान् पङ्कजः इति बोधस्यानापत्तिरित्यर्थः न च प्रत्ययजन्यतावच्छेदकीभूतविशे
ष्यतासंबंधेनोपस्थिते हेतुत्वोपगमान्नानुपपत्तिरिति मूले तत्तत्प्रत्ययार्थवि
शेष्यकोपस्थितिं प्रति तत्तत्प्रत्ययत्वेन प्रत्ययतानत्वेन वा कारणता प्रत्ययप्र
कारणतास्तानरूपव्यापारानुबंधिनी एवं पङ्कजनिष्ठविशेष्यतासंबंधेन पदा
र्थोपस्थितिं प्रति तादृशप्रत्ययपदत्वेन कारणतानतथा च राजा पङ्कजस्य स्व
प्रत्ययजनकतावच्छेदकीभूतविशेष्यतासंबंधेन स्वप्रत्ययजन्योपस्थितिः पङ्क
जनिष्ठे सुप्रत्ययार्थैकत्वेनावगततपङ्कजे इति प्रत्ययार्थाधीनतदर्थोपस्थित्यजन्य
ताज्ञानरूपतत्तदर्थप्रकारकशाब्दबोधः पङ्कजेऽप्यापादयितुमशक्यः न च पङ्कजनि

श्रः ५०

ष्टप्रकारत्वेपर्वतादृशसंबंधेनप्रत्ययजन्योपस्थितिनिरूपकाराणामन्वाद्वह्निप्रकारकस्व
त्वसंसर्गकप्रकारत्वविशेष्यकःशाब्दबोधःस्यादितिवाच्यं पुरुषनिष्ठैकत्वेराजस्व
त्वसंसर्गत्रयप्रयोगयत्ताज्ञानत्रयप्रकारतांतराभावात् ज्ञानभेदेनविषयताभेदाभा
वादितिमूलेइदंचविशेष्यतायाअभिन्नत्वतयाऽऽस्यश्रेहेतत्तयाःत्वेति यत्रकुत्र
चित्स्वस्यपादेवलक्षणादिनापुरुषोपस्थितिरितिराजस्वपदस्यपुरुषलक्ष
णानानीत्यादेर्वानिरूः आश्रयपुरुषलक्षणतयाचपुरुषोपस्थितिः तत्र
पुरुषेपदतादृशोपस्थितिनिरूपितजन्यतावच्छेदकीभूतविशेष्यताप्रत्ययज
न्योपस्थितिनिरूपितजन्यतावच्छेदकीभूतपुरुषनिष्ठविशेष्यतानदपेक्षा।
पापुरुषादिपदजन्यपुरुषोपस्थितिनिरूपितविशेष्यतायाश्चभिन्नतया
तावतापिप्रत्ययजन्यतावच्छेदकीभूतविशेष्यतासंबंधेनप्रत्ययजन्योपस्थि
तेर्हेतुतांगीकारेणापि उक्तातिप्रसंगस्य प्रत्ययाधीनतत्तत्पदार्थोपस्थि
त्यजन्यराजत्वप्रततत्पदार्थप्रकारकपुरुषविशेष्यकस्वत्वसंसर्गकबोधप्रसंग

स्यवारणासंभवादिति तथाविषयभेदेनैव विषयताभेदात् रजतत्वरूपेणेत्यत्वरा
जप्रकारकत्वरूपेणेष्टकस्वत्वसंसर्गकशाब्दबोधवारणाय हि प्रत्ययजन्योपस्थि
तिहेतुतानिर्वाहकविशेष्यतासंबंधे प्रत्ययजन्यतावच्छेदकीभूतत्वविशेषणा
नुपातेन तद्वैतञ्जाद्वारणार्थं रजतत्वत्वरूपेणेदं. स्वत्वपलत्तणायाः प्रत्ययजन्यो
पोपस्थितिनिरूपितविशेष्यताप्रत्ययजन्यतावच्छेदकासैव विशेष्यतारजतत्व
रूपेणेत्यत्वापित्वरूपेणेष्टेति प्रत्ययजन्यतावच्छेदकीभूतविशेष्यतासंबंधेनो
पस्थितिरूपहेतोः त्वरूपेसत्वात् रजतप्रकारकस्वत्वसंसर्गकबोधापत्तिरत्र
ष्टेतिभावः स्वजनकत्वानीयप्रत्ययवृत्तिप्रकारतानिरूपितविशेष्यताविशिष्ट
विशेष्यतासंबंधेनैवोपस्थितेर्हेतुतया शक्तिमूलकत्वात् इत्ययं ज. स्वप्रत्ययजन्यो
पस्थितिः स्वत्वेः श्लिष्टश्च सस्वं ज. स्वप्रत्ययजन्योपस्थितिः तज्जनकत्वानं स्वत्वेन
स्वप्रत्ययशक्यशक्तिसंबंधेन ज. स्वत्वयवदिति ज्ञानं पदपदार्थसंबंधः शक्तिः सा
च शक्तिज्ञाननिरूपिताप्रकारताप्रत्ययवृत्तिर्ज. स्वत्वयानिष्टतत्त्विरूपिताविशे

व्यु॰
५८।

ष्यतापि स्वत्वेः स्त्रीति स्वजनकशक्तिज्ञाननिरूपितत्वे. स्वत्वप्रत्ययनिष्ठप्रकारतानि
रूपितविशेष्यतया विशिष्टा भवति । स्वत्वप्रत्ययजन्योपस्थितिनिरूपितास्वत्व
निष्ठविशेष्यताः इति तत्संबंधेन प्रत्ययजन्योपस्थितिनिरूपकारणसत्वात्
स्वत्वप्रत्ययार्थीनतत्तत्पदार्थोपस्थित्यजन्यराजरूपतत्तदर्थप्रकारकनिरूपि
तत्वसंसर्गकशाब्दधीर्जायते राजपुरुषइत्यत्र तु पुरुषपदोत्तरस्वप्रत्ययार्थै
कत्वपुरुषोभयसमूहालंबनोपस्थितिनिरूपितपुरुषवनिष्ठविशेष्यतापुरु
षेति स्वत्वनिष्ठोपस्थितिः पुरुषपदोत्तरस्वप्रत्ययजन्यैकत्वोपस्थितिस्वजनकसं
शक्तिवत्वसंबंधेन एकत्वे स्वप्रत्ययवदिति शक्तिज्ञाने तन्निरूपितायास्वप्रत्ययनि
ष्ठप्रकारतायास्तन्निरूपिताविशेष्यतापेक्त्वे इति विशेष्यतारूपवैयधिकरण्या
द्वैशिष्ट्याभावेनोक्तसंबंधेन कारणाविरहान्नपुरुषप्रत्ययार्थीनतत्तत्पदार्थोपा
स्थित्यजन्यराजरूपतत्तदर्थप्रकारकत्वसंसर्गकशाब्दबोधापत्तिरिति भावः

उक्तकार्यकारणभावकल्पनायाम् अस्मभवादिति प्रत्ययार्थीनेत्याद्युक्तशाब्दं प्रति

५८

प्रत्ययजन्योपस्थितित्वेन कारणतातानसंभवतीत्यर्थः एतद्दोषद्वयस्य संबंधपदेऽ.
स्तत्वभ्रमे कोपेनायते सचनस्यात् ऽ.सोऽभावात् अथऽ.स्यदे संबंधपदत्वभ
य मे शाब्दबोधो न तत्र सच स्यात्कारणीभूत ऽ.स्पदस्य वस्तुतः सत्वादिति दोष
द्वयस्यनावकाशः प्रत्ययत्वेन ज्ञातपदजन्योपस्थितेः कारणत्वात् आनुपूर्वी
विशेषप्रकारकज्ञानाधीनतत्पदार्थोपस्थितिसत्वेऽपि तत्तः गुरुघटस्यघटऽ.कारे
तेरसत्वरूपानुपूर्वीमतऽ.स्पदामिति ज्ञानेन तत्पदार्थोपस्थितेरऽ.स्पदार्थसंबंधो
पस्थितेः कारणत्वेनतरऽ.सुप्रत्ययो भवतीत्यपि ज्ञाने शाब्दबोधे कारणमित्यर्थः
इदं पुनरवचनतयमिति अत्रसिद्धस्यापादनासंभवस्तत्वघयार्थत्वेनान्यथाविष
योर्थः पत्रघयाविभक्तेरेव स्वारसिकलक्षणयेति ननुसविभक्तेर्न लक्षणाः
न्वयासंबंधयघट्ठेवलक्षणयाकर्तृत्वकर्मत्वप्रकारकबोधसंभवे कर्तृकर्मणोः
कृतिरितिसूत्रप्रणयनं व्यर्थस्यात् अतआह शक्तिभ्रमेणेति अत्रप्रसिद्धप
वैभाप्याप्यायने इति भावः समाधत्ते नहीति तत्र घटादिपदोत्तरऽ.स्पदत

सु॰
५२

रूपानुपूर्वीत्वं तया विषयप्रकृतिप्रत्ययानुपूर्वीमेवाकांक्षा तज्ज्ञाने अर्थे वक्तृत्वरूप
विभक्तिलक्षणाशक्तिभ्रमाजन्या तज्जन्या पुरुषबोधोपस्थितिरित्यादिसामग्री ता
दृशबोधोत्पत्तिनियामिका राजप्रकारकस्वत्वसंसर्गकपुरुषविशेष्यबोधनि
यामिका सा च राजा पुरुष इत्यत्र नास्ति. साधुभावात् इति भावः अत एवेति
निरुक्तमित्यनेनान्वितं सुंदर इत्यादिवक्ष्यमाणायाः सामग्र्याः अभावादेवे
त्यर्थः तथाहि सुंदर इत्यत्र तत्पदे सुंदरपदसमभिव्याहारस्तत्पदजन्यास्वत्व
संसर्गकराजप्रकारकपुरुषविशेष्यकोपस्थितिः ईदृशोपस्थितेनात्र
यं चेति सामग्री सा च राजा पुरुष इत्यत्र नास्ति तत्पदाभावादिति भावः तादृश
शाब्दबोधापत्तिः राजा पुरुष इत्यत्र स्वत्वसंसर्गकराजप्रकारकपुरुषविशेष्य
कशाब्दबोधापत्तिरिति शंकाग्रन्थार्थः आपत्तिमुद्धरति सुंदर इति वाक्या
र्थशाब्दबोधसामग्र्या इत्यादिना तत्पदादिपदजन्यतादृशविशिष्टार्थोपस्थिति
सुंदर इत्यत्र स्वत्वसंसर्गकराजप्रकारकपुरुषविशेष्यकोपस्थितिः तद्धटि

५२

तासामप्रीतात्पर्येण नानादिरूपानद्भागादेर्वा प्रत्यभावात् राज्ञः पुरुषइत्यत्र
स्वत्वसंसर्गकराजप्रकारकपुरुषविशेष्यकशाब्दबोधापत्त्यसंभवादित्यर्थः
ग्रथ्येतारम्भचेत्स्वेन ते शंकाग्रन्थः पतादृशरीत्यापत्तिवारणे समभिव्या
हारविशेषस्य कारणत्वस्वीकृत्य राज्ञः पुरुषइत्यत्र स्वत्वसंसर्गकराजप्रका
रकपुरुषविशेष्यकशाब्दबोधापत्तिवारणे समं दरत्यवतत्पदे सदपदस
मभिव्याहारस्तादृशबोधे कारणं राज्ञः पुरुषइत्यत्र षष्ठ्यन्तराजपदसमभि
व्याहारस्तादृशशाब्दबोधनियामकः सच राज्ञः पुरुषइत्यत्र नास्तीति भावः
राज्ञः पुरुषइत्यादौ स्वत्वादिसंबंधेन पुरुषादौ राजपदार्थबोधस्वीकारेपि
नातिविरहात इति षष्ठ्यन्तराजपदसमभिव्याहारस्य तादृशबोधनियाम

भावा मकत्वात् राज्ञः पुरुषइत्यत्राभावान्न स्वत्वसंसर्गकराजप्रकारकपुरुषवि स्व

शेष्यकशाब्दबोधापत्तिरिति भावः उक्तव्युत्पत्तिर्निशाकिकेतिरने याता
तिरिक्तनामार्थयोर्थान्वयेन नामार्थयोरभेदेनान्वयबोधस्यांव्युत्पत्तिर्नि

व्युत्पन्नत्वादि ति२४

मु॰
५५

नावाच्यमित्यंतग्रंथेन प्रकृतिप्रत्ययोरेवेति राजस्वत्वमित्यतो राजप्रकारकनिरू
पितत्वसंसर्गकस्वत्वविशेष्यकबोधानुदयात् राजप्रकारकनिरूपितत्वसंसर्ग
कस्वत्वविशेष्यकराजकीयस्वत्वमित्याकारकशाब्दबोधं प्रति राजपदोत्तरङ्.स
प्रत्ययत्वरूपानुपूर्विज्ञानत्वेन कारणत्वं प्रति कारणताप्रमाणाभावात् तथाचानु
पूर्विज्ञानस्याकारणत्वे राजपुरुष इति समासेऽपि सामग्री वर्तते सा राजा पुरुष इत्यत्रा
पि राजपदजन्यपुरुषपदजन्योपस्थितिनिवर्त्तितयोग्यतासत्त्वादि सामग्री अस्तीत्य
त्रापि राजप्रकारकस्वत्वसंसर्गकपुरुषविशेष्यकबोधापत्तिः तद्वारणायानु
पूर्वीविशेषस्य कारणत्वकल्पनगौरवं परमतिरिच्यते पूर्वपक्षिणः सिद्धान्ति
नस्तु राजपुरुष इत्यत्र राजसंबंधिप्रकारकाऽभेदान्वये लक्षणैव नियामिकात
दभावादेव राजा पुरुष इत्यत्र नापत्तिरिति तद्वारणाय राजपुरुषपदाव्यवधानघ
टितानुपूर्वीज्ञानकारणता न कल्प्यत इति लाघवमिति भावः स्वत्वसंसर्गवादीप
तिबंधाः नु पूर्वीविशेषनिवेशगौरवं मृदुरिति भवन्मतेऽपीत्यादिना भवन्मतेऽपि सि ५५
द्धान्तिमतेऽपि यथा राजपुरुष इति तत्र पुरुषे राजपदस्य लक्षणया राजसंबंधि अर्थः

तस्य पुरुषेण भेदान्वयस्तथा राज्ञः पुरुष इति व्यासे पि राजपदस्य राजसंबंधि निलक्ष
णाग्रहकाले तत्स्य सामर्थ्या राजसंबंधभिन्नः पुरुष इति शाब्दबोधापत्तिस्तो वारयितुं
सिद्धांतिनापि यथा भेदसंसर्गकबोधे यथा राजपदपुरुषपदयोरव्यवधानेनोच्चरितानु
पूर्वीविशेषवत्तानकारणताकल्प्यते तथा पूर्वपदीतानांपि राजन्पुरुषइत्यत्र भेदा
न्वयबोधे राजपुरुषपदयोर्व्यवधानोच्चरितानुपूर्वीत्तानकारणताकल्प्यते इति
नाप्यव्याप्तिरिति राज्ञा पुरुष इत्यत्र षष्ठ्या समासव्याप्यविका राज्ञः पुरुष इत्यत्र तत्पुरुषश्रीव्याव
र्त्तिका राज्ञः पुरुष इत्यत्र राजसंबंधी लक्ष्यार्थः तत्संबंधः षष्ठ्यर्थस्तथा चरा
संबंधी जसंबंधवत्पुरुष इति बोधस्तत्र यत्ते स्वारसिकोरद्धाधीनालक्षणाम्नाचार्वशपकाग्रस
त्वात्तेसिद्धांतिमते सोमासाभः षष्ठीतत्पुरुषः षष्ठ्यर्थसंबंधविशिष्टार्थलाक्ष
णिकपूर्वपदकसमासत्वं षष्ठीतत्पुरुषत्वमिति तात्पर्यं भवन्मते तु पूर्वपादे
मतेन तु राजपुरुष इति कर्मधारय इति राजपदस्य राजसंबंधिनि स्वारसिकलक्ष
णामाश्रयवादिसिद्धांत इति राजसंबंधित्वपुरुषत्वयोर्मोदान्वयाविभिन्नाभ्यामेक

मु॰
५५

धर्मिबोधकत्वात्कर्मधारयः समासइत्यर्थः भेदान्वयबोधेतादृशानुपूर्वीज्ञानहेतु
ताकल्पनमधिकमितिवाच्यमितिमूले स्वारसिकलक्षणाभ्यले राजपुरुषइत्य
त्रराजसंबंधिप्रकारकत्वाभेदसंसर्गकपुरुषविशेष्यकशाब्दबोधेराजपदाव्य
वहितोत्तरपुरुषपदत्वरूपानुपूर्वीज्ञानकारणतायाउभयमतसाम्येपि पूर्वप
क्षिमतेराजपुरुषइत्यत्रराजप्रकारकस्वत्वसंसर्गकपुरुषविशेष्यकशाब्दप्र
तिराजपदाव्यवहितोत्तरपुरुषपदत्वरूपानुपूर्वीज्ञानस्यकारणत्वमाधिकमित्य
र्थः तथाचगौरवात् भेदसंसर्गकबोधः पूर्वपक्षिणानांगीकार्यइतिभावः
पुनः पूर्वपक्षीयुक्त्यन्तरेणगौरवमुद्धरति उक्ताभेदान्वयबोधइत्यादिना राज
पुरुषइत्यत्रराजपदस्यराजसंबंधिनिनिरूढलक्षणयाराजसंबंध्यभिन्नः पुरु
षइत्यभेदान्वयबोधेराजपदाव्यवहितोत्तरपुरुषपदत्वरूपानुपूर्वीज्ञानहे
तुतायाव्यभिचारः प्रभजनः नृपपुरुषः इत्यादिपर्यायपदप्रयोगेपिराजसं
बंध्यभिन्नः पुरुषइत्याकारकशाब्दबोधोदयेनराजपदोत्तरपुरुषपदत्वरूपा

५५

राजपदोत्तरपुरुषपदत्वानुपूर्वीज्ञानत्वेन कारणता एवं न पुरुषपदस्य न राजपदा
व्यवहितोत्तरपुरुषपदत्व
रूपानुपूर्वीज्ञानेन राज
संबंधिप्रकारकाभेदसंस
र्गकपुरुषविशेष्यक
शाब्दप्रतिः २४

नुपूर्वीज्ञानकारणाभावात् तद्धारणाय राजपदोत्तरपुरुषपदत्वरूपानुपूर्वीज्ञाना
व्यवहितोत्तरराजसंबंधिप्रकारकाभेदसंसर्गकपुरुषविशेष्यकशाब्दबोधं प्रति
नुपपदाव्यवहितोत्तरपुरुषपदत्वानुपूर्वीज्ञानत्वेन हेतुता न तु राजपदाव्यवहि
तोत्तरपुरुषपदत्वरूपानुपूर्वीज्ञानानन्तरं शाब्दबोधत्वावच्छिन्नं प्रति राजपदा
व्यवहितोत्तरपुरुषपदत्वरूपानुपूर्वीज्ञानत्वेन हेतुताऽस्त्येव कार्यकारणभावो
नाद्यो न तत्र कार्यतावच्छेदके राजसंबंधिप्रकारकाभेदसंसर्गकपुरुषविशेष्य
कत्वरूपविषयनिवेशोऽपि कर्त्तव्यः प्रयोजनाभावात् किन्तु तादृशकार्यताव
च्छेदकस्यैव राजपदाव्यवहितोत्तरपुरुषपदत्वरूपानुपूर्वीज्ञानानन्तरं शाब्दत्वस्यै ना
वलाघवान्निवेशः ईदृशज्ञानानन्तरं शाब्दबोधत्वे च राजप्रकारकत्वसंस
र्गकपुरुषविशेष्यकशाब्दबोधवारणमिति नानुपूर्वीविशेषज्ञानस्याभेदा
न्वयबोधं प्रति हेतुताधिकारमित्यर्थः एवं तण्डुलं पचतीत्यादावपि इति कर्म
तासंबंधेन तण्डुलवान् पाक इति बोधः प्रकारत्वे कर्मत्वे द्वितीयायाः शक्तिः

कल्प्याकर्मत्वस्यचतन्निरूपकसंबंधांतरंकल्प्यं पाकादौकर्मत्वस्यनियामकत्वसंबंधे
नान्वयइतिगौरवमित्यर्थः तंडुलः पचतीत्यादितः कर्मतासंबंधेनतंडुलवान्पाकः
इत्यापत्तिवारणोत्तद्द्वितीयांततंडुलपदपचतीत्यादिसमभिव्याहारत्वात्तस्यकर्मतासंबं
धेनतंडुलवान्पाकइतिशाब्दबोधंप्रतिहेतुतांगीकारेणैवभवतीत्यर्थः तादृशसा
मग्रीप्रसिद्धेरितिद्वितीयांततंडुलपदपचतिपदसमभिव्याहाररूपादित्तयोग्यताज्ञाना
दिसामग्र्याअप्रसिद्धेर्नतंडुलः पचतीत्यतः कर्मतासंबंधेनतंडुलवान्पाकइतिशा
ब्दधीरित्यर्थः एवंपचतितंडुलइत्यादावपीति कृतिसंबंधेनपाकवांश्चैत्रइतिशाब्दबो
धांगीकर्तुमुचितः ग्रन्थोक्तरीत्यागौरवादिति आख्यातस्यकृतौशक्तिकल्पने
कृतेश्चाश्रयतासंबंधकल्पनामितिगौरवादित्यर्थः तत्रतादृशान्वयबोधस्वीकारे
तत्स्थलीयसामग्रीबलात् पच्यतेचैत्रइतितत्रपचतिचैत्रइत्यत्र तादृशान्वयबोध
स्वीकारे कृतिसंबंधेनपाकवांश्चैत्रइतिबोधस्वीकारेतत्स्थलीयसामग्रीबलात्
प्रथमांतचैत्रपदपचतिधातुसमभिव्याहाररूपादित्तयोग्यतादिकारणबलात्कृति

संबंधेन पाककर्तृत्वविशिष्टश्चैत्र इति बोधापत्तिवारणं तु उक्तरीत्यैव संभवति प्रथमान्तचैत्रपदस्याधि
करणविशिष्टाख्यातान्तपचधातुसमभिव्याहारकारणतयैव संभवतीत्यर्थः कर्तरि
यगात्मनेपदयोरसमभ्युक्तत्वादाह पाकश्चैत्र इत्यादाविति सूत्रयगात्मनेपदयोरभावात् न कृ
ति संबंधेन पाककर्तृत्वाश्चैत्रबोधापत्तिवारणं चैत्रः पचतीति शाब्दसमभिव्याहृताख्यातप
चचैत्रसमभिव्याहारकारणतयैव भवतीत्यर्थः समापते राजः पुरुष इत्यादौ षष्ठ्यादेः
लुप्तत्वात् विभक्तित्वमावश्यकमिति तथा च राजस्वत्ववान् पुरुष इत्येव बोधो न तु स्वत्व
संबंधेन राजवान् पुरुष इति बोधः इति भावः अन्यथा पुरुषो राजन् इत्यादौ पुरुषे राजस्वत्वा
भावबोधानुपपत्तेरिति अन्यथा स्वत्वसंसर्गकबोधानंगीकारे स्वत्वे हि नञ्स्थितिनिया
मकं वृत्तिनियामकस्वसंबंधेन प्रतियोगितावच्छेदकः नञः अभावे येन संबंधेन य
स्य पदार्थान्वयस्तत्संबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावप्रत्यायनाबोध्यत इति नियमः
तेन नञा स्वत्वसंसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकराजाभाववान् पुरुष इति बोधो यद्यपि तेन
शक्यते न तस्मात् स्वत्वसंबंधस्यार्थः तत्संबंधस्य आश्रयता सा च वृत्तिनियामिका तेनाश्रयता

व्यु॰
५७

संबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकराजस्वत्वाभाववान्पुरुष इति बोधः अत एव स्वामित्वादि
कं परित्यक्तमिति अत एव निरूपकतासंबंधस्य वृत्त्यनियामकत्वादेव चैत्रस्य धनमित्यत्र स्व
त्वस्यार्थः तत्संबंधाश्च आश्रयतारूपो वृत्तिनियामकः धने चैत्रस्वत्वमिति बोधे यदि स्वा
मित्वस्यार्थत्वं तदा निरूपकत्वसंबंधेन धने स्वामित्वसत्त्वेऽपि धने स्वामिमत्त्वमिति प्रती
त्यभावात् निरूपकत्वसंबंधो न वृत्तिनियामक इति भावः स्वांशे स्वत्वाश्रये धनांशे यदि त
दाश्रयतासंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्वामित्वाभाव एव प्रतीयते इत्युच्यते तदा चैत्री
यधनेऽपि न चैत्रस्येति प्रयोगापत्तेः आश्रयतासंबंधे स्वामित्वाभावात् न च नञ्सम
भिव्याहारस्थलानुरोधेन षष्ठ्यादेः स्वत्वादिवाचकत्वेऽपि राजपुरुष इत्यादौ षष्ठ्यर्थ
स्य संसर्गमर्यादयेति तस्य स्वत्वस्य प्रकारत्वेन तत्संसर्गाभानकल्पने स्वत्वसंसर्गस्याश्र
यतस्य वृत्तिविषयताकल्पने गौरवात् स्वत्वप्रकारकबोधे तत्समभिव्याहार एव नियाम
कः नञोऽभावे स्वत्वसंसर्गक एव बोध इत्यर्थः पूर्वपक्षिमतमनूद्य दूषयति एवं स
तीति नञं विना राजपुरुष इति समभिव्याहारस्थले पुरुषे धर्मिणि आश्रयत्वसंबंधे

राम॰
५७

तयस्य च षष्ठ्यर्थस्वत्वस्य विशेषणतया भानं न त्वेतस्य राज्ञः पुरुष इति समभिव्याहारस्थले
इत्यर्थः तत्र नञ्समभिव्याहारे तत्र धर्मितायां पुरुषे धर्मितायां तत्संबंधावच्छिन्नप्रतियोगिता
कतद्धर्माभावस्याश्रयत्वसंसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्वत्वाभावः प्रतीयत इति सर्व
सिद्धान्तियमस्य पूर्वपक्षिमते पलायापत्तिः यतः नञ्विनिर्मोके स्वत्वसंसर्गकराज
प्रकारकपुरुषविशेष्यकबोधः स्वीक्रियते नञ्समभिव्याहारस्थले च स्वाश्रयतासं
बंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकराजस्वत्वाभावप्रकारकपुरुषविशेष्यकबोधः स्वी
क्रियते नञ्समभिव्याहारस्थले च स्वाश्रयतासंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकराजस्वत्वा
भावप्रकारकपुरुषविशेष्यकोबोधः स्वीक्रीयते इत्युक्तनियमतात्पर्यकः प्रति
योग्यभावान्वयौ तुल्ययोगक्षेमाविति सर्वसंमतो नियमः पूर्वपक्षिणापलप्य
त इत्यर्थः पुनः प्रकारान्तरेण स्वत्वसंसर्गकत्वादं निरस्यति राज्ञः पुरुष इत्यादिवाक्यज
न्यामानानाप्रामाण्यज्ञानानास्कंदितत्वाद्यदशायां पुरुषो न राज्ञ इति वाक्यादपि यथार्थबोधा
पत्तेरिति पूर्वपक्षिमते राज्ञः पुरुष इत्यत्र राजप्रकारकस्वत्वसंसर्गकः पुरुषविशेष्य

मु॰
५८

कोबोधो जायते स च पुरुषो न राजस्वेत्यतो जायमानं ग्राह्यग्राह्यताऽसंसर्गावच्छिन्नत्वघट्यार्थराजस्वा
तावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावप्रकारकं अभावीयस्वत्वरूपसंसर्गकं पुरुषविशेष्यकं
बोधं न प्रतिबध्नाति समानप्रकारकत्वे भावसंसर्गकत्वेनास्य ग्राह्याभावावगाहित्वघ
विरोधित्वात् इदं तु न तथा विरोधित्वे प्रकारसंसर्गाभेदादिति भावः स्वत्वाभाववद्बुद्धे
ग्राह्यतासंसर्गावच्छिन्नस्वत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववद्बुद्धेः राजप्रकारकस्वत्व
संसर्गकत्वेनास्य विरोधित्वमानाभावादित्यर्थः इत्थं नियामकसंबंधस्याभावप्रतियो
गितावच्छेदकत्वेपीत्यपि नाथ न वच्छेदकपक्षे पुरुषो न राजस्वेत्यत्र यो दोषो दत्तस्तदुद्धा
रेपीत्यर्थः स्वत्वसंसर्गावच्छिन्नराजत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकराजाभाववान् पुरु
ष इति बोधोपपादनादिति भावः ततः पुरुषइत्यादौ राजस्वत्वादेः प्रकारतामुपगमः
समुचितः अयोग्यतादृशसमभिव्याहारस्तानेव दत्तं शाब्दसामग्रीकाले राजसत्वा
भाववान् पुरुषः सदृशत्याकारकाविशिष्टवैशिष्ट्यबोधवारणाय तत्र तादृशसाम ५८
ग्र्याः प्रतिबंधकताकल्पनाधिक्येन गौरवादिति मूलेऽस्य ग्राह्यस्वत्वप्रकारकबो

यानंगीकारेणेतादृशसमभिव्याहारज्ञानघटितशाब्दसामग्रीकाले राज्ञः पुरुष इत्या
कारकषष्ठ्यंतराजपदसमभिव्याहृतप्रथमांतपुरुषपदसमभिव्याहारज्ञानघटि
तयोग्यताज्ञानादिरूपशाब्दसामग्रीकाले विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहीति राज
स्वत्वाभाववद्विशिष्टपुरुषे सुंदरत्ववैशिष्ट्यावगाहिप्रत्यक्षवारणाय तत्र विशिष्ट
वैशिष्ट्यप्रत्यक्षे तादृशसामग्र्याः षष्ठ्यंतराजपदप्रथमांतपुरुषपदसमभिव्याहृ
तयोग्यताज्ञानादिसामग्र्याः राजप्रकारकस्वत्वसंसर्गकपुरुषविशेष्यकबोध
जनिकायाः पूर्वं प्राप्तिमते प्रतिबंधकताकल्पनाधिक्येन गौरवादित्यर्थः अस्म
न्मये स्वत्वप्रकारताभ्युपगममते तादृशसमभिव्याहारज्ञानघटितसामग्र्याः राज्ञः
पुरुष इति समभिव्याहारघटिताया राजस्वत्वप्रकारकबोधजनकयोग्यताज्ञाना
दिरूपसामग्र्याः राजस्वत्ववान्पुरुष इति शाब्दबोधस्य वा यः राजस्वत्वाभाववान्
पुरुष इति निश्चयरूपः तदभाववद्घटितत्वयोग्यताज्ञानत्वे राजस्वत्वाभाववान्पुरुष इत्या
कारकबोधे वा यस्तदभाववद्घटितषष्ठ्यंतराजपदसमभिव्याहृतप्रथमांतपुरुष

पृ: ५९

देशान्तरघटितयोग्यतासत्तानादिरूपसामग्रीसत्त्वे राजस्वत्वाभावरूपविशेष्यतावच्छेदका
दिप्रकारकनिश्चयरूपकारणविरहादेव राजस्वत्वाभाववान्पुरुषसंदर्शस्याकारक
विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिप्रत्यक्षोत्पत्त्यसंभवेन तादृशसामग्र्याः स्वत्वप्रकारकबो
धजनकत्वात्ः पुरुषः इति समभिव्याहारस्थानघटितयोग्यतासत्तानादिरूपसामग्र्याः
प्रतिबन्धकत्वाकल्पनादित्यर्थः नन्वेकविशिष्टेऽपरवैशिष्ट्यमिति बोधे एव वि
शेष्यतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयापेक्षा सिद्धांतिमतेपि स्वत्वाभावसैदमर्थयो
रेकद्वयमिति रीत्या बोधं प्रति प्रतिबन्धकत्वे कल्पनीये राजस्वत्वाभाववानयं पु
रुषः संदर्शस्याकारकविशिष्टवैशिष्ट्यबोधसाधारण राजस्वत्वाभावसैदमर्थयो
भयप्रकारकपुरुषविशेष्यकप्रत्यक्षत्वरूपैकधर्मावच्छिन्नं प्रति व्याप्यतानिरू
पितघटसंसर्गानुपदसमभिव्याहृतनञ्पदमिति पुरुषपदस्थानघटितयोग्यतासत्ता
नादिरूपसामग्रीत्वेनैकप्रतिबन्धकत्वकल्पनयैव पूर्वोक्तदोषाणामसमापि निर्वाह
स्यात्संकाद् अन्यादृशप्रत्यक्षस्यैव प्रतिबन्धकतावच्छेदकानन्त्यमतेति निर्वाहादिति

५९

प्रकवद्वयमितिरीत्यातानस्वत्वाभाववैसांदर्येभयप्रकारकगुरुत्वविशेष्यकराजस्वत्वा
भाववान्गुरुत्वः संदरत्न्याकारकाज्ज्ञानादन्याद् [illegible] यतन्नप्रत्यहेतंतत्स्थलीयापाप्रक
विशिष्टः एववैशिष्ट्यमितिवोधमाधरणीतान [illegible] त्वाभाववैसांदर्येभयप्रकारक
गुरुत्वविशेष्यकप्रत्यक्षत्वरूपैकधर्मावच्छिन्न [illegible] निवध्यतानिरूपितनेत्रस्थंतत्तान त या
पदसमभिव्याहृतमधमातगुरुत्वपदज्ञानचरित [illegible] पत्तात्तानादिरूपसामग्रीत्वेने
कप्रतिवेधकत्वकल्पनयैवसर्वत्वाद्दिणाममापि [illegible] हत्यात्ताशंक्याह अन्यादृशप्रत्व
तत्स्थलीयप्रतिवेधकतयाचनतत्वन्मतेतिवीरहा [illegible] प्रकवद्वयमितिरीत्यातानस्व
त्वाभाववैसांदर्येभयप्रकारकगुरुत्वविशेष्यक [illegible] स्वत्वाभाववान्गुरुत्वः संदर
रत्न्याकारकविशिष्टवैशिष्ट्यवोधमाधारणरा [illegible] त्वाभाववैसांदर्येभयप्रका
रकगुरुत्वविशेष्यकप्रत्यदेतत्वरूपैकधर्मावच्छिन्नप्रतिवध्यतानिरूपितत्व
स्थतरानपदसमभिव्याहृतमधमातगुरुत्वपदज्ञानचरितयोग्यतात्तानादि
रूपसामग्रीत्वेनैकप्रतिवधत्वकल्पनयेवसर्वेषांहिणाममापिनिवीहइत्या

शेकाद्य अन्यादृशप्रत्यक्षस्य लौकिकप्रतिबंधकतावच्छेदकत्वन्मते निर्वाह इति पक
द्वयमिति रीत्या राजत्वत्वाभाववत्सौंदर्याभयप्रकारकपुरुषविशेष्यकराजत्वत्वा
भाववान्पुरुषः संदेहात्मकाकारकौ ज्ञानादन्यादृशप्रत्यक्षं तेन तत्स्य लौकिकप्रा
पकविशिष्टः परवैशिष्ट्यमिति विषयताघटितराजत्वत्वाभाववत्सौंदर्याभयप्र
कारकपुरुषविशेष्यकप्रत्यक्षत्वरूपैकधर्मावच्छिन्नाप्रतिबध्यतातन्निरूपि
ताया एकस्मिन् राजपदसमभिव्याहृतशब्दप्रमाणे पदस्तानघटितयोग्यताज्ञा
नादिरूपसामग्रीत्वरूपैकधर्मावच्छिन्नाप्रतिबंधकतावच्छेदकत्वन्मते स्वत्वा
संसर्गताबादि पूर्वपक्षिमते निर्वाहः स्यात् अथ पूर्वपक्षिमते निर्वाहाभावमुपपादय
ति अन्यथा न्यविषयप्रत्यक्षे ज्ञानामेवानैकान्तापत्ति अन्यत्रैकविशिष्टे परवैशि
ष्ट्यमिति रीत्याजायमानात् राजत्वत्वाभाववान् पुरुषः संदेहः इत्याकारक
ज्ञानप्रतिबंधकत्वादन्यास्मिन् कुचद्वयमिति रीत्याजायमाने पुरुषो राजत्व
त्वाभाववान् संदेहः इति ज्ञानप्रतिबंधकत्वे अन्यादृशप्रत्यक्षे ज्ञानामेवपक

त्र

हृदयमितिरीत्या राजस्वत्वाभाववान् पुरुषः सुंदरः इत्याकारके ज्ञाने ज्ञायमानतामि
त्याकारिके ज्ञानामेवैतेन कतया रातः पुरुषस्य तिशाब्दसामग्रीप्रतिबंधकता
याः तेन कतया एकत्र हृदयमितिरीत्या राजस्वत्वाभाववान् पुरुषः सुंदरः इति
प्रत्यक्षे ज्ञायमानतामित्याकारिके [illegible] विरहविशिष्टरातः पुरुषस्य तिशाब्दसामग्रीति
ष्टप्रतिबंधकतानिरूपितप्रतिबंध्यतावच्छेदके नैके राजस्वत्वाभावसौंदर्यो
भयप्रकारकपुरुषविशेष्यकप्रत्यक्षत्वे किं तु स्वत्वाभावसौंदर्योभयप्रकारता
निरूपितपुरुषनिष्ठैकविशेष्यताशालिप्रत्यक्षत्वे प्रतिबंध्यतावच्छेदकत्वं
री एकविशिष्टः परवैशिष्ट्यमिति त्या ज्ञायमाने राजस्वत्वाभावविशिष्टपुरुषवि वा
शेषविशेष्यतानिरूपितसौंदर्यनिष्ठप्रकारताशालिनि ज्ञाने ज्ञानत्वे रत्यर्थः
तादृशज्ञायामसत्या एकत्र हृदयमिति ज्ञाने ज्ञायमानतामिति ज्ञायामसत्या
रातः पुरुषस्य तिशाब्दसामग्रीकाले इति शेषः उपदर्शित [illegible] विशिष्टवैशि
ष्ट्यावगाहि यत्वप्रकारके ज्ञावलान [illegible] राजस्वत्वाभावविशिष्टसौंदर्यविशिष्ट

सं॰
६१

वृत्तिर्ज्ञायतामितीच्छावत्त्वात् उपदर्शितविशिष्टवैशिष्ट्यबोधोपपत्तये राज
स्वत्वाभाववद्विशिष्टपुरुषसंसर्गवैशिष्ट्यावगाहिप्रत्ययोपपत्तये अन्यादृश
विषयतायाः प्रवृत्तप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वेनोपगमावश्यकत्वादिति मूले
राजस्वत्वाभाववत्संसर्गोभयप्रकारतानिरूपितपुरुषनिष्ठविशेष्यतायाः
वत्त्वरूपकबह्वीयमिति रीत्या ज्ञानेनायतामितीच्छाविरहविशिष्टराजः पुरु
षः इति शाब्दसामग्रीप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वे तथा च प्राचां मते राजपुरुष
इत्यत्र राजवान् पुरुषः इति शाब्दधीलक्षणधी राजाभाववान् पुरुष इत्याकार
कलदभाववद्विरिताघटकानन्तराजपदसमभिव्याहृतपुरुषपदजन्योपस्थिति
वद्वितयोग्यतातात्पर्यादिरूपशाब्दसामग्रीतत्काले राजस्वत्वाभाववान् पुरु
षः स्वत्व इति विशिष्टवैशिष्ट्यप्रत्ययानियामकराजस्वत्वाभाववान् पुरुष
इति विशेष्यतावच्छेदकप्रकारकनिर्णयसंभवेन प्रकृतविशिष्टः परवैशिष्ट्य
मितिरीत्या प्रत्ययापत्तिसंभवेन शाब्दसामग्र्याः प्रतिबन्धकताधिक्यमिति

६१

नवीनमते तु राजस्वत्वाभाववान् न पुरुषः इति शाब्दधीस्तत्सामग्री राजस्वत्वाभाववान्
पुरुषः इति वाधनिर्णयाभावघटिता तत्र तत्त्वे राजस्वत्वाभाववान् पुरुषः सुंदरः
इत्याकारकप्रत्यक्षजनकराजस्वत्वाभाववान् इति विशेष्यतावच्छेदकप्रकारक
निर्णयरूपकारणाभावादेव प्रत्यक्षतापत्तेरसंभवेन शाब्दसामग्रीप्रतिबंधक
तान कल्प्यते इति लाघवमिति भावः न च स्वत्वादेः प्रकारतामतेपीति नवी
नमतेपीत्यर्थः स्वत्वादिसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकराजाद्यभाववैशि
ष्ट्यपुरुषादिवैशिष्ट्यबोधे राजाभाववान् पुरुषः सुंदरः इति प्रत्यक्षदशायां तथा
विद्यमानसामग्र्याः राजस्वत्वाभाववानिति शाब्दनियामकराजः पुरुषः इत्यादिसा
मग्र्याः प्रतिबंधकताधिक्येन गौरवमिति नवीनमते राजाभाववान् पुरुषः इति
विशेष्यतावच्छेदकप्रकारनिर्णयघटिताया राजाभाववान् पुरुषः सुंदरः इति
प्रत्यक्षसामग्र्याः राजस्वत्वाभाववान् पुरुषः सुंदरः इति प्रत्यक्षसामग्र्याः रा
जस्वत्वाभाववान् पुरुषः सुंदरः इति प्रत्यक्षसामग्र्याः राजस्वत्वाभाववान् पुरुष

प्रत्यक्षापत्तिसंभवेन

मु॰
६२

इतिबाधाभाववद्वृत्तितायाः राजस्वत्ववान्पुरुष इति शाब्दसामग्र्याश्च पुरुषांशप्रत्यक्षसंभवे
तेन नव्यमते ईदृशप्रत्यक्षं प्रति तादृशशाब्दसामग्री प्रतिबन्धकताकल्पने गौर
वमाधिकमित्यर्थः स्वत्वसंसर्गितावादिप्राचीनमते शाब्दसामग्री न प्रत्यक्षे प्रति
प्रतिबन्धिका इत्युपपादयति तन्मते संसर्गितामते इत्यादिना (स्वत्वसंसर्गितावादिप्रा
चीनमते शाब्दसामग्री न प्रत्यक्षे प्रति प्रतिबन्धिका इत्युपपादयति तन्मते संसर्गिता
मते इत्यादिना स्वत्वसंसर्गितावादिप्राचीनमते शाब्दसामग्री न प्रत्यक्षे प्रति
प्रतिबन्धिका इत्युपपादयति तन्मते संसर्गितामते इत्यादिना) स्वत्वसंसर्गितावादिप्रा
चीनमते इत्यर्थः तादृशसामग्र्याः राजप्रकारकस्वत्वसंसर्गिकपुरुषविशेष्यक
शाब्दसामग्र्याः राज्ञः पुरुष इत्याकारिकायाः स्वत्वादिसंबन्धावच्छिन्नप्रति
योगिताकराजाद्यभाववत्तानिश्चयाभाववद्वृत्तितया तन्मते स्वत्वादिसंबन्धाव
च्छिन्नप्रतियोगिताकराजाद्यभाववत्तानिश्चयाभावसत्त्वे कारणाविरहादेव
तथाविधप्रत्यक्षवारणसंभवादिति वाच्यमिति स्वत्वादिसंबन्धावच्छिन्नप्रति ६२

योगिताकराज्ञाद्यभाववत्तानिश्चयरूपस्य विशेष्यतावच्छेदकप्रकारकनिर्णे
यस्यराज्ञाभाववान्पुरुषः संदर्शनिप्रत्यक्षत्वकारणस्याविरहादेव प्रत्यक्षत्वकार
णसंभवात् एकविशिष्टेपरवैशिष्ट्यरीत्याराज्ञाभाववान्पुरुषः संदर्शनिप्रत्य
क्षत्वकारणसंभवादित्यर्थः उक्तप्रत्यक्षसामग्र्युक्तशाब्दबोधसामग्र्योर्युगपत्सं
भवात्प्राचीनमतेनप्रत्यक्षत्वेप्रतिशाब्दसामग्रीप्रतिबंधिकेऽभावः अथनवीनः
स्वत्वप्रकारतावादीदृशप्रत्यक्षत्वेप्रतीदृशशाब्दसामग्रीप्रतिबंधकताधिका
मंगीकृत्यप्रकारांतरेणलाघवमुपपाद्यसामान्यमुपपादयति मन्मतेतादृशप्र
त्यक्षेप्रतितथाविधसामग्र्याः प्रतिबंधकताधिकेपीतिमन्मतेनस्वत्वप्रकार
तावादिनव्यमते तादृशप्रत्यक्षेप्रति स्वत्वादिसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिता
कराज्ञाभाववान्पुरुषः संदर्शनिप्रत्यक्षेप्रतितथाविधसामग्र्याः राजस्वत्व
वानितिशाब्दबोधनियामकत्वात्तः पुरुषइतिसामग्र्याः नवीनमतेप्रतिबंध
कताधिकेपीत्यर्थः राज्ञाभाववान्स्वत्वघोयौ प्रसंभवे नप्रत्यक्षशाब्दसा

मु॰
६१

मग्र्या मेलनसंभवात्तन्न भवमिति शाब्दसामग्रीसत्वे तत्प्रति प्रतिबंधिकेति भावः नि
रूपितत्वसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकराजाद्यभावविशिष्टस्वत्वादिवैशिष्ट्य
बोधे तथाविधसामग्र्याः प्रतिबंधकत्वाकल्पनेन तद्देशे सामान्यादिति निरूपितत्वा
दिसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकराजाद्यभावविशिष्टस्वत्वप्रमेयमस्मिन्बो
धे स्वत्वे राजाद्यभाववदिति विशेष्यतावच्छेदकप्रकारकनिर्णयः कारणवि
शेष्यस्वत्वे विशेष्यतावच्छेदको राजाभावः तद्विशिष्टप्रमेयत्ववैशिष्ट्यभान
ते तथाविधसामग्र्याः षष्ठ्यंतराजपदसमभिव्याहृतपुरुषपदजन्योपस्थितिः
योग्यताज्ञानादिरूपशाब्दसामग्र्याः बाधाभावघटितायाः प्रतिबंधकत्वाक
ल्पनेपि तद्देशे सामान्यादित्यर्थः नवीनमते त्वाहुः पुरुषस्य राजवत्स्वत्ववा
न्पुरुषः इति शाब्दबोधे तन्मते शाब्दबोधस्य स्वत्वे राजाभाववदिति बाधः व
राजाभाववत्स्वत्वमित्याकारकबाध एव च राजाभाववत्स्वत्वं प्रमेयमिति वि
शिष्टवैशिष्ट्यसत्वे तत्सामग्री तथाच राजवत्स्वत्ववान्पुरुषः शाब्दबोधसा ६१

मग्रीरागत्वाभाववत्त्वत्वमित्याकारकबाधाभावचरितार्था इति शाब्दसामग्रीका
लेरागत्वाभाववत्त्वत्वमित्याकारकशाब्दबोधबाधरूपरागत्वाभाववत्त्वंत्वप्रमे
यमित्याकारकप्रत्यक्षकारणाभावादेव न तत्प्रत्यक्षमिति न शाब्दसामा
ग्रीनवीनमते प्रत्यक्षप्रतिबंधिका इति भावः तद्देशे साम्यादिति यथाश्रु
तप्रकारकत्वादिनवीनमते रागत्वाभाववान् कृष्णः सुंदरः एतत्प्रत्यक्षे शाब्द
सामग्रीप्रतिबंधिका तथा स्वत्वसंसर्गतावादि प्राचीनमतेऽपि रागत्वाभाववा
त्त्वत्वप्रमेयमिति प्रत्यक्षे शाब्दसामग्रीप्रतिबंधकाधिका इति तद्देशे रागत्वा
भाववान् कृष्णः सुंदरः इति प्रत्यक्षे प्राचीनमते शाब्दसामग्रीप्रतिबंधकताधिकां
शे नवीनमतेसाम्यादिति प्रतिबंदिरूपमनुत्तरमित्यर्थः प्रतिबंद्याद्यनुत्तर
त्वादाह तथा च प्रथमोक्तरागत्वाभाववान् कृष्णः सुंदरः इत्यादिविशिष्टवैशिष्ट्य
प्रत्यक्षे प्रतिरागत्वः कृष्णः इत्यादिशाब्दसामग्र्याः प्रतिबंधकत्वकल्पने संसर्गता
वादिमते धिकमितीति तथा च उभयमतसाम्ये सत्ययौक्तिकत्वार्थः प्राचीनमते रागतः

भाव

पुरुष इत्यादितः राजवान् पुरुष इति बोधस्तस्य च बाधो राजत्वान् पुरुष इति एतद्बाधा
भाववद्वदिता शाब्दसामग्रीप्रत्यक्षसामग्र्योर्योगपद्यसंभवात् शाब्दबोधसामग्रीप्रत्य
क्षं प्रति प्रतिबंधिकाकल्पनेऽपि तत्त्वसंसर्गतावादी प्राचीनमते शाब्दसामग्रीप्र
तिबंधकताधिकप्रयुक्तगौरवमिति स्वत्वप्रकारतावादिनवीनमते तु राजतः पु
रुष इत्यादितः राजस्वत्ववान् पुरुष इति बोधस्तस्य बाधो द्वितीयस्तु राजस्वत्वा
भाववान् पुरुष इत्याकारकस्तत्राद्येऽप्यनन्तद्वये सामग्र्यकं द्वितीये शाब्दसामग्र्याः
प्रत्यक्षं प्रति प्रतिबंधकतानकल्पनेन तथा हि राजतः पुरुष इत्यादितो राजस्वत्वा
भाववान् पुरुष इति शाब्दबोधः तस्य बाधो राजस्वत्वाभाववान् पुरुष इत्याकारकः
स एव च विशेष्यतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयरूपस्तथा राजस्वत्वाभाववान् पुरुषः
स्वं दरः इति प्रत्यक्षे कारणे शाब्दबोधसामग्री च राजस्वत्वाभाववान् पुरुष इति यो बा
धस्तदभाववद्वदितानतथा च बाधतदभावयोर्योगपद्यसंभवात् तथा शाब्दबोधसा
मग्री हि राजस्वत्वाभाववान् पुरुष इति यो बाधस्तदभाववद्वदितानतथा च बाधतद

मुं
९४

९४

भावयोर्योगपद्यसंभवात्तथा शाब्दबोधसामग्रीकाले प्रत्यक्षसामग्र्यभावाद्देवना

त्व प्रतीत्यतिसंभवः इति नवीनमते शाब्दसामग्र्याः प्रत्यक्षप्रति प्रतिबंधकतानक

ल्पनीया प्राचीनेनतु शाब्दसामग्र्याः प्रतिबंधकताधिका कल्पनीयेति शृंगोक्त

दोषद्वतुरुद्धरणेवेति भावः यस्मिन्धर्मिणि यो धर्मो विद्यते तस्मिन्धर्मिणि तद्धर्मा

भावो बाधः तज्ज्ञानं प्रतिबंधकः प्रकृते च पक्षे यो धर्मो भासते तत्र धर्मिणि तद्ध

र्माभाववान्निश्चयो बाधो ग्राह्यः संसर्गतावादी प्राचीनो नव्यमते पुनः प्रकारांतरेण

ग्राहकते न च स्वत्वादेः प्रकारतामते च टप्रत्यक्षादिके प्रतीत्यादिना तादृशसाम

ग्रीप्रतिबंधकतया राज्ञः पुरुष इत्यादिवाक्याद्वदति यो यत्तातानाकोत्तापदा

र्थोपस्थित्यादिशाब्दसामग्री निशाद्यायवकादिभिन्नविषकप्रत्यक्षादिनिष्ठप्र

तिबध्यतानिरूपितप्रतिबंधकतायामित्यर्थः विभक्तिजन्यस्वत्वाद्युपस्थितिनिवे

शाधिक्येन स्वत्वसंसर्गतामते विभक्तिः साध्यताधिका तात्पर्यग्राहिका वा न

स्वत्वाद्यर्थिकेति नवीनमते स्वत्वाद्युपस्थितिनिवेशाधिक्येनेत्यर्थः रातस्वत्वा

व्यु·
६५

भाववान् घटरूपघटत्वादिबाधाभावनिवेशापेक्षयैव गौरवमिति प्राचीनमते राजत्ववा
न्घटरूपघट इति शाब्दबोधस्तद्बाधोऽपि गुरुपदार्थघटितो राजत्वाभाववान् घटरूपघटत्वका
रकः नवीनमते तु स्वत्वं षष्ठ्यर्थ इति राजस्वत्ववान् घटरूपघट इति शाब्दधीः तद्बा
धो राजस्वत्वाभाववान् घटरूपघट इति शाब्दबोधस्तद्बाधोऽपि राजस्वत्वाभाववान्
घटरूपघटत्वप्रकारको बहुपदार्थघटित इति बाधगौरवमित्यर्थः एतन्मते
तादृशोपस्थितिस्तथाविधबाधाभावादीनां तथाविधबाधज्ञानस्य शाब्दबो
धं प्रत्यहेतुतया तादृशबाधाघटितसामग्रीप्रतिबन्धकतायां तेषामनिवेशा
दिति नाधिक्यमिति एतन्मते स्वत्वसंसर्गतामते तादृशोपस्थितिः विभक्ति
जन्यस्वत्वाद्युपस्थितिः तथाविधबाधाभावादीनां राजस्वत्वाभाववान्घटरूप
घटत्वादिबहुपदार्थघटितो बाधस्तदभावादीनां गुरुभूतानामित्यर्थः प्राची
नमते तु न षष्ठ्या स्वत्वमर्थ इति न स्वत्वनिवेशः राजत्वाभाववान्घटरूपघट इति बाधा
भावनिवेशात् गुरुभूतबाधाभावेऽपीति लाघवमिति भावः तथाविधबा

६५

सतद्व्यवोधं प्रतिबध्नीजन्यस्वत्वोपस्थितिनिरूपितस्वत्वाभाववान्नहृष इत्याकारक
गृहग्रन्तवाधाभावादीनां चाः हेतत्वयात्तानाहृश्यवाकाच्चादितसामग्रीप्रतिबंधक
तायां ग्रहः उहृष इति वाक्यचादितांकाला योगपत्ताज्ञानग्राह्यभाववान्नहृष
इति वाधाभाववद्दितसामग्रीनिष्ठायां प्रतिबंधकतायां तेषां षष्ठिद्वैज्ञत्यस्व ८न
तोपस्थितियोगपत्तात्तानग्राह्यत्वाभाववान् उहृष इति वाधाभावादीना
म निवेशात् किन्तु लघुभूतानां ग्राह्यः उहृष इति वाक्यचटकग्राह्यपद उहृषप
दजन्योपस्थितिग्राह्यत्वाभाववान्नहृष इत्यादि वाधाभावनिवेशनं प्रयोजनाभाव
प्रयुक्तमिति वाच्यम् भवन्मतेपीत्यादिना भवन्मतेपि सत्त्वसंसर्गतावादिमतेपि त
वृ हृत्ताज्ञानेन तदभावंज्ञात्तानं प्रतिबंधकं एवं तद्वृत्ताज्ञानेन तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानं
ते चप्रतिबंधकमिति प्राचीनमतेस्वसंबंधेन ग्राह्यवान्नहृष इति शाब्दबोधे स्वत
संबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकग्राह्याभाववान्नहृष इति ज्ञानं प्रतिबंधकमेवं स्व
त्वादिसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकग्राह्याभाववान्नहृष इति ज्ञानं प्रतिबंधक

मु॰
६६

मेवं स्वत्वादिसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकराजाभावव्याप्यो राजस्वत्वाभाववत्त्वा
त्पुरुष इत्यादिनिश्चयोऽपि प्रतिबंधकः इति स्वत्वादिसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिता
कराजाभावव्याप्यराजस्वत्वाभाववान्पुरुष इत्यादिनिश्चयः तदभावव्याप्यव
त्तानिश्चयमुद्रया राजाभावव्याप्यवत्तानिश्चयत्वेन मुद्रा रीतिः प्रकृते निश्चयत्व
रूपो धर्म इति यावत् तादृशवाक्यजन्यशाब्दधीविरोधितया राजत्तः पुरुषवाक्य
जन्य राजवान् पुरुष इत्याकारकशाब्दधीविरोधितया तादृशनिश्चयाभावस्य स्व
त्वादिसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकराजाभावव्याप्य राजस्वत्वाभाववान्पुरुष
इत्याद्याकारकनिश्चयाभावसहितस्याविषयशाब्दसामग्रीप्रतिबंधकतया राजवान्
पुरुष इति शाब्दस्य सामग्री राजत्तः पुरुष इति वाक्याद् इति योग्यताज्ञानादिरूपा तन्नि
ष्ठाभिन्नविषयकत्वघटप्रत्यक्षत्वादिनिष्ठप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबंधकतायाः
निवेशनस्याधिकेनलाघवानवकाशादिति प्राचीनमते राजत्तः पुरुष इत्यतो रा
जवान्पुरुष इति बोधः नव्यराजाभाववान्पुरुष इति निश्चयोऽयाद्याभावावगा।

ना
६६

प

हितयाप्रतिबंधकः राजाभाववत्त्वाग्योराजस्वत्वाभाववत्सद्वान्पुरुष इति निश्चयोपित
द्भाववत्त्वावगाहनानमुद्रयाप्रतिबंधकउभयोः प्रतिबंधकयोरभावः शाब्दसामग्र्यो
निर्विशिष्टत्वटप्रत्यक्षादिकंप्रतिप्रतिबंधकद्वयाभावद्वयघटितशाब्दसामग्रीप्रतिबंध
केतिप्राचीनमतेलाघवाननवकाशादित्यर्थः नवीनमतेलाघवमाह मन्यतेइत्या
दिनास्वत्वप्रकारकत्वादिनवीनमते राजस्वत्ववान्पुरुष इति शाब्दबोधांगीकारेण
राजस्वत्वाभाववान्पुरुष इत्येकविधयैवग्रामाभावावगाहितयाप्रतिबंधकत
याराजस्वत्वाभाववान्पुरुष इत्याद्येकविधबाधाभावविशिष्टशाब्दसामग्रीत्वस्य
न्यूनत्वेप्रतिप्रतिबंधिकानन्तुप्रतिबंधकाभावद्वयनिवेशाइतिनवीनमतेलाघव
मितिभावः राजस्वत्वाभाववान्पुरुष इत्यादिबाधाभावनिवेशेनैव शाब्दसाम
ग्रीप्रतिबंधकतावच्छेदकनिवेशेनैव एवकारेणराजाभाववान्पुरुष इति बाधाभा
वनिवेशवारणं तादृशनिश्चयकाले राजस्वत्वाभाववान्पुरुष इत्यादिबाधनि
श्चयकाले प्रत्यक्षाप्रसक्तेः भिन्नविषयकत्वेदादिप्रत्यक्षाप्रसक्तेः बाधनिश्चय

कालेबाधाभावविशिष्टशाब्दसामग्रीनास्तीतिनशाब्दबोधः शाब्दसामग्रीरूपप्रतिबंधक
स्याभावाच्चघटप्रत्यक्षोत्पद्यतेतिरितिभावः तदभावानिवेशादिति शाब्दसामग्र्यांग्राह्याभा
ववाग्राहितराजस्वत्वाभाववान्पुरुषइत्यादिबाधाभावनिवेशेतदभावव्याप्यवत्ताग्र
हयाप्राचीनमतेऽस्य~~नवीनमतेस्य~~नवीनमतेराज्ञाभावव्याप्यराजस्वत्वाभाववान्पुरुष
इत्यादिबाधाभावानिवेशादित्यर्थः यत्त्विति राज्ञः पुरुषइत्यादौराजस्वत्वाभाववान्पुरु
षइत्यायत्त्वयबोधोपगमेराज्ञीयंस्वत्वेराजवत्स्वत्वमितिस्वत्वोद्देश्यिकाराजविधेयिका
नुमितिरेकापरंराजस्वत्ववान्पुरुषइतिपुरुषराजकापुरुषोद्देश्यकानुमितिर्द्वितीयाऽ
तिद्विविधानुमितेरेवतदतिरिक्तविषयकत्वेनराजस्वत्ववत्पुरुषरूपशाब्दबोधवि
षयातिरिक्ताविषयकत्वेनसमानविषयकत्वेनानुमितेर्दुर्बलत्वयाराजकीयंस्वत्वंरा
जस्वत्ववान्पुरुषइत्याकारकद्विविधानुमितिंप्रतिप्रत्येकानुमितिंप्रतिताद्दशवाक्य
घटितसामग्र्याः राज्ञः पुरुषइतिवाक्यघटितयोग्यताज्ञानबाधाभावादिसामग्र्याः
प्रतिबंधकताद्वयंप्रतिबध्यभेदेनप्रतिबध्यताद्वयनिरूपितप्रतिबंधकताद्वयमि

त्यर्थः अस्मन्मते च स्वत्वसंसर्गतावादिप्राचीनमते च तादृशानुमित्योः राजकीयस्वत्वे
राजस्वत्ववान्पुरुष इत्यनुमित्योः तथाविधवाक्यजन्यराजकीयः पुरुष इत्यादिशाब्दबो
धातिरिक्तविषयकतया राजः पुरुष इति वाक्यजन्यात् राजवान्पुरुष इति शाब्दबो
धात्त्वप्रातिरिक्तविषयकतया शाब्दबोधे राजा पुरुषश्चेत्युभौ विषयौ राजा किंतु राजवान्
पुरुष इत्यनुमित्यो राजा पुरुषश्च विषयौ स्वत्वं चाधिकं विषय इत्यनुमित्योरधिकवि
षयतया भिन्नविषयेऽनुमितिसामग्र्याः बलवत्त्वेनानुमितिरेव जायते इति नच रा
जकीयंस्वत्वे राजस्वत्ववानित्यनुमित्योः तादृशसामग्र्याः राजवान्पुरुष इति शाब्द
जनकराजः पुरुष इति वाक्यघटितयोग्यताज्ञानादिसामग्र्याः प्राचीनप्रतिबंधक
त्वकल्पने नास्ति नवीनानां तु राजस्वत्ववान्पुरुष इति शाब्दविषयराजस्वत्वपुरु
षविषयकत्वेन राजवत्स्वत्वे राजस्वत्ववान्पुरुष इत्यनुमित्योः समानविषयकतयादु
र्बलत्वेन शाब्दसामग्रीप्रतिबंधकताकल्पनमाधिकमिति भावः ननु प्राचीनमते
पि राजपुरुषयोः संसर्गतया स्वत्वे च विषयाः इत्युक्तानुमित्योः समानविषयकतया शा

अनु.
६६

सामग्रीप्रतिबध्यत्वमहत्त्वमिति चेत्र शाब्दबोधे राजा पुरुषः संसर्गतया स्वत्वं विषयः
यनुमित्योस्तु राजपुरुषौ स्वत्वं स्वत्वसंसर्गश्चाधिकः इत्यतिरिक्तविषयकत्वेनानुमित्योः
प्राचीनमते शाब्दसामग्र्याः प्रतिबध्यत्वे न लाघवादिति भावः यद्वा विषयपदेनात्र प्रका
रविशेष्यावेव गृहीतेन संसर्गोपीति न दोषः तथाविधानुमितितथाविधशाब्दसाम
ग्र्याः सत्वेप्यनुमितेरेवोत्पत्तेरिति राजकीयं स्वत्वं राजस्वत्ववान्पुरुष इत्यनुमित्योः
सामग्रीसत्वे राजवान्पुरुषः इति शाब्दसामग्रीसत्वे च अनुभवबलादनुमितेरे
वोत्पत्तेर्नानुमितिं प्रति शाब्दसामग्रीप्रतिबंधिकेति प्राचीनमते लाघवमिति भावः
यद्यप्यत्र राजवत्स्वत्ववान् पुरुष इत्यनुमितीयवानुभवसिद्धेनदानुमितिसामग्र्यो
शाब्दे प्रति प्रतिबंधिके इति प्रतिबंधकभेदात्प्रतिबध्यप्रतिबंधकभावद्वयं तथापि
राजवान्पुरुष इति शाब्दे प्रति शाब्दविषयाभिन्नविषयकानुमितिसामग्रीत्वेन सा
मग्र्यारेकमेव प्रतिबंधकत्वमिति ध्येयं अपि त्व राजवान्पुरुष इत्याकारकस्वत्वसंस
र्गकप्रकविधानुमितिं प्रत्येव तादृशसामग्र्याः राजवान्पुरुष इति शाब्दजनकत्वात्

६८

पुरुषइतिवाक्यघटितयोग्यताज्ञानादिसामग्र्याः प्रतिबंधकत्वमेकं कल्पनीयमिति।
प्राचीनमते लाघवमिति भावः स्वत्वप्रकारतावादिनवीनः प्रतिबंध्यस्वमते व्यवस्था
पयति भवन्मते इत्यादिना भवन्मते स्वत्वसंसर्गतावादिप्राचीनमते यत्र यादृगनु
मितिः स्वीक्रियते अस्मन्मतेपि स्वत्वप्रकारतावादिनवीनमतेपि तत्र तादृशानु।
मितेः स्वीकरणीयत्वात्। यत्र राज्ञः पुरुष इति सामग्रीकाले प्राचां यादृशी राजवत्त्व
वे राजस्वत्ववान्पुरुष इत्याकारिकानुमितिः स्वीक्रियते तत्र राज्ञः पुरुष इति स्वत्व
प्रकारकशाब्दसामग्रीकाले राजवत्त्वे राजस्वत्ववान्पुरुष इत्यनुमितिः नवीनेना
पि स्वीक्रियते इति नव्यमतेपि अनुमितिं प्रति न शाब्दसामग्री प्रतिबंधिकेति मतद्व
येसाम्यमित्यर्थः स्वत्वसंसर्गकराजवान्पुरुष इति समानविषयकानुमितिं प्रति
यथा प्राचीनमते राज्ञः पुरुष इति वाक्यघटितस्वत्वसंसर्गकराजप्रकारकयोग्यताज्ञा
नादिशाब्दसामग्री प्रतिबंधिका तथा नवीनमते पि राजस्ववान्पुरुष इति भिन्नवि
षयकानुमितिं प्रत्यपि स्वत्वप्रकारकशाब्दजनकराज्ञः पुरुष इति वाक्यघटितस्वत्व

अनु.
६५

प्रकारकयोग्यताज्ञानादिरूपशाब्दसामग्रीमणीमंत्रादिन्यायेनप्रतिबंधिका इतियत्प्राची
नैस्तत्वयाऽनुमितिर्नस्वीक्रियतेतत्रनवेतेनमध्याप्यनुमितिर्नस्वीक्रियते इत्यनुमितौ
शाब्दसामग्र्याप्रतिबंधकतासाम्यादित्यर्थः राजवत्त्वेराजस्वत्ववानुरूप इत्यनु
मितिद्वयमनुभयमतेपिजायते इत्युभयमतेपिनशाब्दसामग्रीप्रतिबंधिकेतिसाम्यम
इष्टमपलनुणांयत्रनस्वीक्रियतेऽनुमितिः प्राचीनैस्तत्रनवेनापिनस्वीक्रियते इत्या
स्वीकारेपिसाम्यमित्यर्थः यत्रयादृशानत्रतादृशसामान्यपदैरुक्तमर्थंस्पष्टयति
उपदर्शितस्थले इत्यादिना राजकस्वत्वेराजस्वत्ववानुरूप इत्यनुमितिद्वयंभवद्भिः
प्राचीनैः स्वीक्रियतेनतदनुमितिद्वयमस्माद्भिर्नवी नैः स्वीक्रियते इति कुतोहे
तोरनुमितिद्वयनिष्ठप्रतिबध्यतानिरूपितशाब्दसामग्रीनिष्ठप्रतिबंधकता
द्वयंसंभवेत उक्तानुमितिद्वयास्वीकारेतत्कारणाभावादेवप्रतिबंधकताद्वया
पादनेस्वेष्यवदितिभावः ननुप्राचीनमतेभिन्नविषयकतयाऽनुमितिसा
मग्र्याप्राबल्यमितिसनुमितिरेवनशाब्दबोधः इतिशाब्दसामग्र्यानुमितिप्रतिबंधकत्वं ६५

नास्तीति लाघवं नवीनमते तत्समानविषयकतयाऽनुमिसामग्रीदौर्बल्ये नित्यनुमिति
र्न भवतीत्यनुमितिं प्रति शाब्दसामग्र्याः प्रतिबंधकत्वकल्पनाया गौरवमित्य
तस्याह भवतापि तादृशशाब्दं प्रतीति प्राचीनेनापि तादृशशाब्दं प्रति राजवान्
पुरुष इति शाब्दं प्रति राजकीयस्वत्वे राजस्वत्ववान् पुरुष इत्यनुमितिद्वयसाम
ग्रीद्वयस्य प्रतिबंधकतायावाच्यतया सामग्र्याद्वेति प्राचीनमते शाब्दबोधो न जा
यते इति शाब्दं प्रत्यनुमितिद्वयसामग्रीद्वयस्य प्रतिबंधकतया नवीनमतेपि
अनुमितिर्न जायते इत्यनुमितिद्वयं प्रति शाब्दसामग्रीः प्रतिबंधिकेति मतद्वयेपि साम्य
मित्यर्थः अथैतच्छाब्दं प्रति द्विविधानुमितिसामग्र्योरेतच्छाब्दबोधविषयभिन्नविषय
कानुमितिसामग्रीत्वेन नाप्रतिबंधकता प्राचीनमते एवं राजवान् पुरुष इत्यनु
मितिं प्रति राजवान् पुरुषः शाब्दसामग्रीत्वेन प्रतिबंधकतापकाप्राचीनमते बोध्या
अथ नवीनो भूपः प्राचीनमतं दूषयति एवं राजपुरुष इत्यादिसमासवाक्यादित्या
दिना तादृशशाब्दसामग्र्याः स्वत्वसंसर्गकराजप्रकारकपुरुषविशेष्यकशाब्दबोध

व्यु॰
७०

जनकराजपदाव्यवहितोत्तरपुरुषपदज्ञानजन्योपस्थित्यादिघटितसामग्र्याः तथाविधतात्प
र्यज्ञानादिघटितायाः घटविषयकप्रत्यक्षादिकं प्रति प्रतिबंधकत्वाधिक्येन गौरवात्
हेतोः तत्र राजपुरुष इति समासे राजसंबंधिनोऽभेदान्वयबोधः स्वीकृतः नच भवन्मतेऽ
पि राजसंबंध्यभेदान्वयवादिनो मतेऽपि राजसंबंध्यभेदान्वयबोधसामग्र्याः प्रतिबं
धकत्वाधिक्येन गौरवं समानमिति वाच्यं प्राचीनमतेऽपि राजपदस्य राजसंबंधिनि
स्वारसिकलक्षणाग्रहकाले स्वभेदसंबंधेन राजसंबंधिविशिष्टपुरुषे तात्पर्यग्रह
सत्वे भवन्मतेऽपि स्वत्वसंसर्गतावादिप्राचीनमतेऽपि कर्मधारयत्वेनाभिमतात् रा
जपुरुष इत्याकारकात् तथाविधसमासवाक्यात् तादृशबोधस्वीकारस्य राजसंबंध्य
भेदबोधस्वीकारस्यावश्यकतया तादृशसामग्रीप्रतिबंधकतायाः स्वभेदसंबंधे
न राजसंबंधिप्रकारकपुरुषविशेष्यकशाब्दबोधजनक राजपुरुष इति समासवा
क्यघटितयोग्यताज्ञानादिसामग्रीप्रतिबंधकताया नवीनप्राचीनोभयमतसि
द्धत्वादित्यर्थः राजपुरुषसमासे राजपदे राजसंबंधिनि लक्षणा नवीनमतेनिह्

७०

फललक्षणास्वारसिकत्वेच्छाधीनाप्रयोजनवत्ताललक्षणान्तु प्राचीनमतेपि संभवतीति
अत्र राजपुरुषइत्यत्र प्राचीनमते विभक्त्यर्थस्वत्वादिसंसर्गकशाब्दबोधजनकसमा
सत्वेन तत्पुरुषत्वमिति लक्षणान्तत्पुरुषः यदा तु राजपदस्य राजसंबंधिनि स्वारसि
कलक्षणा तदा पदार्थद्वयाभेदबोधकसमासत्वे कर्मधारयत्वमिति लक्षणात्
कर्मधारयसमासः नवीनमते पत्रवाक्यावस्थायां समासावस्थायां च भेदबोधस्त
त्र कर्मधारयो यथा नीलमुत्पलं नीलोत्पलमित्यत्र राज्ञः पुरुषइतिवाक्यावस्थायां
राजसंबंधवान् पुरुषइति भेदबोधः निपातातिरिक्तनाम्नोर्थयोरभेदान्वयानियम
वत्वाद्राजसंबंधिनि निरूढलक्षणाग्रहे भेदबोधेपि न कर्मधारयसंज्ञा वाक्याद
शायां भेदबोधवत्वेन नवीनमतं दूषयितुं यत्तत्स्यादरम्यतदसित्येतेमतमुपन्यस्यति रि
यत्त्विति त्वद्दधिपश्येत्यत्र लुप्तद्वितीयास्मरणेन कर्मत्वमपश्यापत्ते दधिनिष्ठ
कर्मत्वानिरूपकदर्शनाश्रयत्वमिति शाब्दधीरेवं राजपुरुषइत्यत्र लुप्तषष्ठीस्म
रणेन संबंधबोधः तथा च राजनिरूपितस्वत्वाश्रयः पुरुषइतिबोधः एवं संबंधि

मुं॰
७१

निरूढलक्षणांस्वीकृत्याभेदान्वयांगीकारोऽयमर्थः शंकतेनचेति ऋद्धस्यराजमातं
गाइत्यापत्तिः राजसंबंधवंतोमातंगाइत्यन्वयबोधार्थः राजपदोत्तरलुप्तषष्ठीस्मर
णमावश्यकमतः समानविभक्तिकऋद्धराजपदाभ्याममभेदबोधः स्यादित्यर्थः
समाधत्तेयतस्तत्रऋद्धस्यराजपुरुषइतिवाक्येऋद्धराजादीनामभेदान्वयानुपप
त्यानाभियुक्तानामप्रयोगइतिप्रामाणिकानांऋद्धस्यराजमातंगाइत्यस्याप्रयो
गेप्यभेदान्वयानुपपत्तिर्नकारणम् समानविभक्तिकऋद्धराजपदाभ्यामृद्धस्य
राज्ञोमातंगाइत्येवऋद्धस्यराजमातंगाइत्यत्रापियोग्यतयाः भेदान्वयोबाध्यतां
नाम ध्यपितसमासघटकपदस्यापेक्षतयाराजपदस्यासामर्थ्यातिदेशात्तत्समासा
साधुत्वेनेति समर्थः पदविधिरितिसूत्रेणसमर्थानामेव परस्परसाकांक्षाणा
मेवसमासोविहितः सामर्थ्यंसमासेएकार्थीभावलक्षणमेकार्थीभावश्चविशि
ष्टैकार्थविशेष्यकबोधजनकत्वमिति तत्रयथारथवादिरोगद्विग्रायेचयाइत्यादावव्या
प्तेः किंतसमासघटकपदनिराकांक्षत्वेसतिपरस्परसमासघटकपदसाकांक्ष

७१

त्वेसमर्थत्वे ऋद्धस्य राजपुरुष इत्यत्र समासवदेकऋद्धपदसापेक्षतया राजपदस्य
असामर्थ्यातिदेशात् सापेक्षमसमर्थवद्भवतीत्यतिदेशबलात् तथा च ऋद्धस्य
राजपुरुष इत्यादावभियुक्ताभ्युपगतसमासासाधुत्वनिर्वाहाय यत्र समासाघटक
पदनिराकांक्षत्वरूपविशेषणबललभ्यसमासासाधुत्वमिहातिदेशिकं गौणं
र्त्तिदेशाद्दिमत्व्यवहारः यथा गोरश्वः पुरुषो हस्तीति निराकांक्षाणां स-
मासेः साधुत्वस्येहापि मत्व्यवहार इति एवं ऋद्धस्य राजमातंगा इत्यस्याप्यघो
गे समासासाधुत्वमेव हेतुरित्यर्थः तदुक्तं सविशेषणानां वृत्तिर्न वृत्तस्य विशेष
णयोगो नेति विशेषणसहितानां विशेषणानामेव वृत्तिर्न तु सविशेषाणां वि
शेष्याणामपि तेन सविशेषणानां मातंगानां राजरूपविशेषणेन सह समासः
इत्यर्थः एवं वृत्तस्य विशेषणतायोगो नेत्यर्थः न तु वृत्तस्य विशेषणस्य तेन सुं
दराजमातंगा इत्यत्र सुंदरविशेषणस्य मातंगे विशेष्ये न्वयः समासवदेकत्व
प्येनतदभिधायकमेव साविशेषणस्य राजपदस्य विशेषणस्य तेन ऋद्धा राजमाते

मु॰
७२

गाद्यनुपपत्तिः ऋद्धविशेषणपुत्रस्य राज्ञो विशेषणस्य समासरूपापत्तिर्न एवं सति
समस्तस्य राज्ञो विशेषणस्य ऋद्धस्येति विशेषणयोगोपि नेति तदर्थः तस्मादे
तत्वे च तदर्थान्वितस्वार्थपरत्वे समासघटकऋद्धपदार्थान्वितोयः स्वार्थो राज
पदार्थस्तत्परं तात्पर्यं यस्य तत्तदर्थान्वितस्वार्थपरं राजपदे तत्वं राजपदेस्ति
स्वार्थश्च स्वीयवृत्तिग्रहविशेष्यः स्वराजपदे तच्छक्तिग्रहो राजा राजपदशक्यस्ता
कारकस्तादृशविशेष्यो राजा तत्पदं ऋद्धपदे तदर्थान्वितः स्वार्थो राजपदार्थः स
च राजपदशक्तिग्रहविशेष्य इति राजपदे समासघटकऋद्धपदसापेक्षत्वं भवती
सा ति राजपदस्यासामर्थ्यात्समासाभावे अत एव तदर्थान्वितस्वार्थपरत्वमित्यत्र
स्वीयवृत्तिग्रहविशेष्य इत्यर्थकरणादेव शरैः शातितपत्रः चैत्रस्य दासभार्ये
त्यादौ न समस्यमानशातितदासपदादेः सापेक्षता तदर्थैकदेशशातनं दा
सत्वादावेव शरकरणकत्वं चैत्रनिरूपितत्वादीनामन्वयादिति मूलं तत्पद
समासघटकत्वेनापि पदे तदर्थः शरकरणकत्वं तदन्वितस्वार्थः शातितपद

७२

शक्तिग्रहविशेष्यः शान्तनकर्मपद्मादिकंनभवतिकिंतुशान्तनपदार्थैकदेशा
स्शान्तनक्रियैवभवति शरकरणकत्ववतीया शान्तनक्रियातत्कर्मपद्मस्य
सरस्त्वर्थात्पवंचैत्रस्यदासभार्येत्यत्रतत्पदंसमासघटकपदंचैत्रस्येतिषष्ठीप
देतदर्थोनिरूपितत्वंतदन्वितःस्वार्थः दासपदशक्तिग्रहविशेष्योदासोन
भवतिकिंतुदासपदार्थैकदेशोदासत्वमेवातद्रूपंचैत्रनिरूपितत्ववद्दासत्वंतद
तीभार्येत्यर्थात्तेनतत्समस्यमानशान्तनदासपदादेः समासघटकशरैरि
तिचैत्रस्येतिपदस्यापितत्वयेनासमर्थत्वात्समासोनस्यादित्यर्थः तदर्थान्विते
त्यत्राभेदान्वयोवानिवेशनीयइतीतितदर्थेसमासघटकस्वरूपपदार्थैरभेदसं
बंधेनान्वितोयःस्वार्थः राजपदार्थोराजानंतत्परत्वेराजपदेऽस्तीतिसमासघट
कपदस्यापितत्तयाराजपदस्यासामर्थ्यात्समासोनस्यादित्यर्थः शरैःशान्तनय
इत्यत्रसमासघटकशरैरितिपदंतत्पदंतदर्थः शरकरणकत्वं तत्रशरकरण
कत्वेत्राभेदेनान्वितःस्वार्थःशान्तनपदार्थैकदेशः शान्तनंनभवतिशान्तनत्वेश

रुकरणकत्वरूपेणभवतिकिंतुप्रकारकरणकत्वमुद्भवतीति नसमासाद्यवच्छेदकपदसापे
क्षेणतस्यसमासस्यार्थान्तरमासेनस्यादित्यर्थः एवंचैतस्यदासभार्याइत्यत्रापिचैत्रनिरू
पितदासत्वाभेदोनास्तिकिंतुचैत्रनिरूपितदासत्ववतीभार्येत्यर्थान्नदोषः अ
स्मिन्नपक्षेस्वार्थपदेनस्वीयवृत्तिग्रहविशेष्यानग्राह्यः किंतुवृत्तिग्रहविषयोयद्या
दृशःप्रकारोवाविशेष्योवाग्राह्यः यत्त्वित्यादिनोक्तंमतेदूषयति राजपदस्यराजसंबं
धिनिस्वारसिकलक्षणाग्रहस्यलानुरोधेन तादृशसमभिव्याहारज्ञानादेः राज
पदाव्यवहितोत्तरपुरुषपदज्ञानादेः तथाविधजनकतायाः संबंधीपुरुषइतिबो
धजनकतायाः त्वन्मतेनासिद्धत्वात् तत्रराजपुरुषपदेराजपदेनिरूढल
क्षणास्वीकारेगौरवाभावादिति अयमाशयः राजसंबंधीपुरुषइतिबोधराज
पुरुषइत्यानुपूर्वीविशेषरूपसमभिव्याहारज्ञानं कारणं राजपदजन्यराजत्वाव
च्छिन्नपदार्थोपस्थितिः सहकारिणीवृत्तिश्चशक्तिः शक्यसंबंधरूपालक्षणा
चतत्रशक्तिलक्षणान्यतररूपवृत्तिज्ञानस्यपदार्थोपस्थितिद्वाराशाब्दबोधंप्रति

कारणतायां लक्षणानिष्टस्वारसिकत्वनिरूढत्वज्ञानमपि कारणं न भवतीति येन
गौरवं भवेदिति स्वारसिकत्वनिरूढत्वविशिष्टलक्षणाज्ञानं कारणमिति शंकते
नचेति स्वारसिकलक्षणाग्रहस्थले तादृशान्वयबोधस्य राजसंबंधी पुरुष इत्यन्व
यबोधस्य नवीनप्राचीनोभयमतसिद्धत्वेपि निरूढलक्षणामते निरूढलक्ष
णावादिनवीनमते संबंधीतात्पर्यस्य राजपदस्य राजसंबंधीबोधे तात्पर्यस्य
अनादित्वकल्पनागौरवमिति स्वमतवक्तः शक्तातदधीनालक्षणास्वारसिकील
क्षणा एवं च अनादितात्पर्यवक्तुरिच्छातद्विषयीभूतोर्थो राजसंबंधीतन्निष्ठाश
क्यसंबंधरूपालक्षणा निरूढलक्षणा एवं च स्वारसिकनिरूढयोर्लक्षणयोः
साम्येपि निरूढलक्षणाचटकतात्पर्येऽनादित्वविशेषणमधिकमिति गौ
रवमित्यर्थः तथा च राजपुरुष इत्यत्र लुप्तविभक्तिस्मरणेन राजसत्त्वान् पुरुष
इति बोधः समनचित्तेन तु निरूढलक्षणया भेदसंबंधेन राजसंबंधी पुरुष इति
बोध इति प्रांकाशयः इति समाधत्ते राजपुरुष इत्यादिवाक्यजन्यशाब्दबोधात्पूर्वं

मुः
७४

नियमतोलुप्तविभक्तिस्मरणकल्पनापेक्षयातात्पर्यानादित्वस्यकल्पनायांगौरवावि
रहादितिशक्तिनियमस्तस्मात्शाब्दबोधकार्यात्पूर्वकालेकारणीभूतेलुप्तविभ
क्तिस्मरणेकल्पनीयेयदायदायंशाब्दबोधस्तदापूर्वंतदालुप्तविभक्तिस्मरणमि
तिनियमतः अनेनाविभक्तयन्तःसंयोगस्यासरूपाणांतः राज्ञोः राज्ञांवाश्रुतत्वे
पितात्पर्यवशाच्छाब्दबोधसंभवात् नपुंसकात्स्वमोर्लुगितिसूत्रेणानेनाः
विभक्तिलोपः तासामनेनानिस्मरणानितेषांचसंबंधोपस्थितिप्रत्यनेनानि
कारणत्वांशशरीरेचानन्यथासिद्धत्वम्यापिस्वरूपनियमश्चेदित्तत्वाज्ञातिग्रहतत्व
गौरवेनलुप्तविभक्तिस्मरणकल्पनाधीनमित्यभिप्रेत्योक्तंलुप्तविभक्तिस्मरण
कल्पनापेक्षयेति तात्पर्यानादित्वकल्पनीयांगौरवविरहादितीति तात्पर्य
विषयीभूतार्थेशाब्दसंबंधरूपलक्षणासिद्धेवतात्पर्यस्यानादित्वरूपधर्मसमा
वकल्पनेऽप्यधिकेपूर्वमतेतलुप्तविभक्तिस्मरणादृष्टायधर्मिणोधर्मस्यचकल्पनीया
द्रत्ययमिकल्पनातोधर्मिकल्पनालघीयसीतितात्पर्यानादित्वकल्पनेगौरवमितिभावः

निकारणता

७४

तात्पर्यं॰नादित्वेच स्वज्ञानजन्यशाब्दबोधध्वंसकालीनस्वज्ञानजन्यशाब्दबोधसामा॰
न्यकत्वं स्वतात्पर्यंतज्ज्ञानजन्योयः शाब्दबोधः राजसंबंधी पुरुष इति शाब्दबोधः त
ध्वंसकालीनस्वज्ञानजन्यस्वतात्पर्यंतज्ज्ञानजन्यशाब्दबोधसामान्यशाब्दबोधसा
द्वेयस्य स्वस्यतात्पर्यस्य तत्तात्पर्यस्वज्ञानजन्यशाब्दबोधध्वंसकालीनस्वज्ञानज
न्यशाब्दसामान्यकत्वं तत्तात्पर्यैः स्तीत्यर्थः अत्रतात्पर्यंचैत्रीयंमैत्रीयंविशिष्य
नग्राह्यंकिंतुतात्पर्यत्वेनतात्पर्यमात्रंग्राह्यं तथाचतात्पर्यज्ञानजन्यः सर्वोपिशा
ब्दबोधः पूर्वपूर्वतात्पर्यज्ञानजन्यापेशाब्दबोधात्सद्ध्वंसकालीनोभवतीतिसर्वम
पितात्पर्यंस्वज्ञानजन्यशाब्दबोधध्वंसकालीनस्वज्ञा नजन्यशाब्दबोधसामान्य
कंभवति स्वारसिकत्वदशायांस्थलेतु चैत्रीयप्रामाणिकतात्पर्यज्ञानजन्यप्रामा
णिकः शाब्दबोधः चैत्रीयप्रामाणिकतात्पर्यज्ञानजन्यशाब्दबोधः नतुध्वंसकाली॰
नोनभवतीतिः अनादित्वेनास्तिनिरूढत्वदशायांस्थलेतु सर्वोपितात्प र्यज्ञानजन्या
शाब्दबोधाः पूर्वपूर्वतत्तात्पर्यज्ञानजन्यशाब्दबोधध्वंसकालीनाः भवंत्येवेतिनिष्का

व्यु॰
७५

तात्पर्यस्यानादित्वमस्ति अत्र प्राथमिकत्वं कस्मिंश्चिदपि तात्पर्ये नास्ति पूर्वंपूर्वं तत्तत्तात्पर्यसत्वा
दिति भावः यत्र राजपदस्य राजसंबंधिनि स्वारसिकलक्षणाग्रहस्तत्र तादृशबोधस्य राज
संबंध्यभिन्नपुरुष इति बोधस्य उभयमतसिद्धतया तादृशसमभिव्याहारस्य राजपुरुष
इति समभिव्याहारस्य राजसंबंधिनि पुरुषत्वबोधे कारणतायां लक्षणयैव निर्वाहे
सर्वत्र लुप्तविभक्तिस्मरणकल्पने मानाभावादिति केचित्तत्के उत्तोलितः प्राचः
मतगतार्थत्वात्तन्नयुक्तः वृत्त्या राजसंबंधिनि राजपदस्य शक्तिं विना राजपुरुष इत्याकारक
समभिव्याहारमात्रेण राजसंबंध्यभिन्नः पुरुष इति शाब्दबोधासंभवात्तन्नयुक्तः
इति नव्यैर्वक्तव्यमिति एवं लुप्तविभक्तिस्मरणं विनैव निरूढलक्षणया निर्वाह इत्यर्थः
प्राचां तत्र दर्शने न समतत्पदस्य दधिकर्मकस्याभेदान्वयसंभवात्तत्रापि दधिपदे लुप्त
विभक्तिस्मरणं न कल्पनीयमिति शंकां ग्रंथः समाधत्ते दध्यादिपदस्य दधिक
र्मकादौ लक्षणाग्रहे तस्य दधिपदस्य द्वितीयेतराविभक्तिः प्रथमातृतीयादिः
तद्भ्रमदशायां दधिकर्मपश्यतीत्यादिवत् उक्तस्थलेऽपि दधिपश्यतीत्यत्रापि प्रथ

७५

मात्तृतीयांतत्वभ्रमदशायां दधिकर्मकदर्शनबोधानुदयात् दधिपदस्य दधिक
र्मकेत्वलक्षणात्तच्च प्रथमान्ततृतीयादिभ्रमे दधिकर्मकः पश्यति दधिकर्मकेन
पश्यतीत्यादाविव दधि पश्यतीत्युक्तस्थलेऽपि दधिकर्मकदर्शनान्वयबोधान
दयात् हेतोः द्वितीयान्तदध्यादिपदसमभिव्याहृतपश्यतीत्याद्युपस्थितित्वेन
दधिकर्मकदर्शनान्वयबोधं प्रति हेतुतायाश्चावश्यकत्वात् दधि पश्यतीत्यादौ
लुप्तद्वितीयानुसंधानस्यावश्यकत्वात् दधि पश्यतीत्यत्रैव राजपुरुष इत्यत्रापि
नैविभक्त्यनुसंधानावश्यकत्वे राजसंबंधिपुरुष इति बोधं प्रति राजपदोत्तरविहि
तोत्तरपुरुषपदवत्त्वतानत्वेन कारणत्वात् तृतीयान्तत्वभ्रमस्थले तृतीयाद्य
व्यवधानात् राजपदोत्तरविहितोत्तरत्वपुरुषपदे नास्तीति कारणाभावादेव
न राजसंबंधी पुरुष इति बोधापत्तिरिति न षष्ठ्यनुसंधानापेक्षेत्याहुः राजसंबंधि
पुरुष इत्याद्यन्वयबोधे चेत्यादिना राजपुरुष इत्यादाविव दधि पश्यतीत्यादौ
दधिपदोत्तरविहितोत्तरपश्यतिपदत्तानत्वेन कारणता न संभवति पश्यतिदो

मु॰
७६

पश्यतिचैत्रोदधिइत्यादौव्यभिचारात्तस्माद्द्वितीयान्तसंस्थानमावश्यकमित्याहुःदधि
पश्यतीत्यादौदधिपदाव्यवहितोत्तरप्रकारकथान्तपदज्ञानस्यहेतुतायाश्चक्ल्
प्तत्वादिति शंकतेतंडुलंपचतीत्यादौइत्यारभ्यइतिनत्वितिनीयमित्यंतेनग्रंथे
न नातिप्रसंगइति (तंडुलंपचतीत्यत्रतंडुलंपचतीत्यादौइत्यारभ्यइतिनत्वितनी
यमित्यंतेनग्रंथेन नातिप्रसंगइति) तंडुलंपचतीत्यत्रतंडुलकर्मकबोधेद्वि
तीयासमभिव्याहारोनियामकः राजपुरुषइत्यत्रराजसंबंधिपुरुषइतिबोधेषष्ठी
समभिव्याहारोनियामकइतिद्वितीयादिसमभिव्याहाराभावात्तंडुलःपचती
त्यत्रनतंडुलकर्मकेतंडुलपदेलक्षणेतिनातिप्रसंगइत्यर्थः केवलप्रकृतिप्र
योगोस्तितंडुलःप्रमेयइत्यत्रकेवलप्रकृतिप्रयोगोनास्तीतिप्रकृतौलक्षणा
नप्रत्ययेइत्यतंडुलःकेविभक्तेरेवप्रकृत्यर्थविशेषितस्वार्थेतंडुलकर्मकेलक्षणे
तितुनसंभवतीति समाधत्ते राजादिपदस्यराजसंबंध्यादिशक्ततांभ्रमदशा
यामिवतद्धर्थेलक्षणाग्रहदशायामपिराजसंबंधिनःपुरुषइत्यादावपिराजसंबं

७६

धिसंबंधीत्याद्यन्वयबोधस्य सर्वानुभवसिद्धत्वादिति शक्तिभ्रमस्थले स्वारसि
कलक्षणायां च राजपदस्य राजसंबंधिन्यर्थः षष्ठ्याश्च संबंधोऽर्थः तथा च राज्ञः
पुरुष इत्यत्र राजसंबंधिसंबंधवानिति बोधात् षष्ठ्याः संबंधबोधकतावश्य
कत्वे निरर्थकत्वेनास्तीत्यर्थः राजसंबंधिनः पुरुष इति दृष्टांतः राजसंबंधिप
दोत्तरषष्ठ्याः संबंधोऽर्थः राजसंबंधिसंबंधवान्पुरुष इति बोधात् पचति चैत्र इ
त्यत्र कृतिसंबंधेन पाककर्तृत्ववांश्चैत्र इति धीः न पचतीत्यत्र कृतिसंबंधावच्छिन्न
प्रतियोगिताकपाकाभाववांश्चैत्र इति शाब्दबोधो वक्तव्यः स च न संभवति कृ
तेः स्वत्वनियामकत्वाभावात् ननु कृतिराख्यातार्थः आश्रयता च वृत्तिनियामकः
संबंध इति पाकानुकूलकृतिमांश्चैत्रः इति बोधः न पचतीत्यत्राश्रयतासंबं
धावच्छिन्नकृत्यभाववांश्चैत्र इति बोध इत्याह पचति चैत्र इत्यादावधीत्यादिना पुनः
शंकते ग्रंथैवमित्यारभ्य चेदित्यनेन ग्रंथेन एवमपि कृतिसंबंधस्य वृत्त्यनियाम
कतया न पचति चैत्र इत्यत्र शाब्दबोधानुपपत्त्याः स्यान्नञः कृत्यर्थकतया सा

व्यु.
७८

शंकोपपादनेपि चैत्रोनजानातीत्यत्र ज्ञातिनियामकाश्रयतासंबंधावच्छिन्नप्रतियो
गिताकज्ञानाभाववांश्चैत्र इति बोधसंभवादाख्यातस्याश्रयतार्थकत्वंनैयमि
कमित्यर्थः नचधात्वर्थज्ञानादेरिति साक्षादिति आश्रयत्वरूपमाख्यातार्थ
मङ्गीकृत्यधात्वर्थज्ञानादेराश्रयतासंबंधेन चैत्रादौ प्रकारत्वे ज्ञानंचैत्र इत्या
दावपिज्ञानवांश्चैत्र इत्यन्वयबोधापत्तिः पदार्थोपस्थितियोग्यताज्ञानादि
सामग्रीसत्वात् तथा चैतदापत्तिवारणाय न धात्वर्थज्ञानादेः साक्षात् चैत्रा
दिप्रातिपदिकार्थे प्रकारतासंबंधेनान्वयः किंतु ज्ञानरूपधात्वर्थस्याख्या
तार्थाश्रयत्वे तस्य च चैत्रे ज्ञानाश्रयत्ववांश्चैत्र इति बोधादाख्यातस्याश्रयतार्थ
कत्वमावश्यकमिति सिद्धान्तितोमथ्येशंकेतिभावः पुनरपिशब्दपक्षीसिद्धां
तिशंकामुद्धरतिज्ञातेत्यादिनान्वयबोधे इति ज्ञानवांश्चैत्र इति ज्ञानप्रकारकचैत्रवि
शेष्यकाश्रयतासंसर्गकबोधे आख्यातानां तथात्वसमभिव्याहारज्ञानस्यहेत
त्वात् जानातीत्येकवचनांतसमभिव्याहृतप्रथमांतैकवचनांतचैत्रादिप

७८

रथा

दृजन्योपस्थितित्वेनकारणत्वादित्यर्थः तथाचत्वानेवैवमस्त्यत्राख्याततोतथात्व
समभिव्याहाराभावान्नत्वानवांछेवमस्तिबोधापत्तिरित्याख्यातस्याश्रयत्वार्थ
कत्वकल्पनेनिर्युक्तिकमितिभावः भवतोप्याश्रयताप्रकारकबोधेतादृश
समभिव्याहारत्वानहेतुतायाआवश्यकत्वादितिमूलेभवतोपिआख्यातस्या
श्रयतार्थकतावादिसिद्धांतितोपिआश्रयताप्रकारकबोधे त्वानाश्रयत्ववां
छेवमस्तिबोधेतादृशसमभिव्याहारत्वानहेतुतायाः त्वानातिचैवमस्त्याकार
काख्यातैकवचनान्तत्वाथान्तसमभिव्याहृतप्रथमैकवचनान्तचैवपदत्वान
स्त्वानवांछेवमस्त्यादिशाब्दःप्रतिहेतुतायाआवश्यकत्वात अन्यथात्वाने
तिचैवमस्त्याकारकबहुवचनांतत्वाथान्तएकवचनान्तचैवपदसमभिव्याहा
रस्थलेपिआश्रयताप्रकारकशाब्दबोधापत्तेः पदजन्यपदार्थोपस्थित्या
दिसामग्रीसत्वादितिपूर्वपक्षिणोपिसमभिव्याहारत्वानुकारणतानाधिके
तिनाख्यातस्याश्रयत्वमर्थइतिभावः आख्यातसमसार्थकतांप्रवस्थापयति

मु॰
७८

त्वारभ्यतदंशमहिम्नेतदंशेनआवश्यके कृतिप्रकारकसमवायसंसर्गकबोधं
प्रतिसमवायेनाख्यातजन्यकृत्युपस्थितित्वेनकारणतेत्युभयमतसिद्धत्वेना
वश्यकमित्यर्थः तथाचतत्तदर्थविशेषणमिवेश्यते पचतीत्यत्रकृत्युपस्थिति
त्वेनजानातीत्यत्राश्रयत्वोपस्थितित्वेननश्यतीत्यत्रनाशप्रतियोगित्वोपस्थि
तित्वेनात्मनिष्ठप्रत्यासत्त्याकारणतास्वीकारेशाकल्लत्वसदृशार्थभेदेनाख्या
तजन्योपस्थितीनांकारणतावाहुल्यमित्यर्थःविशेषणान् अनिवेश्यविषयनिष्ठ
प्रत्यासत्त्यैवपचतीत्यादौविशेष्यतासंबंधेनधात्वर्थयागप्रकारकान्वयबोधं
प्रतिविशेष्यतासंबंधेनाख्यातत्वप्रत्ययजन्योपस्थितित्वेनकारणतास्वी
कारेलाघवमित्यर्थः अनुकूलतासंबंधेनपाकवतीकृतिरितिबोधाद्विशेष्य
तयाश्रमत्वबोधाद्विशेष्यतयाकाशाद्बोधप्रत्ययजन्योपस्थित्योः कृतौसत्त्वादि
तिभावः तादृशकारणताबाधेनेति चैत्रेणजानातीत्यत्रचैत्रेविशेष्यतासंबंधे ७८
नाख्यातत्वप्रत्ययजन्योपस्थितेस्तत्वकारणत्वाभावेनचैत्रोज्ञानवानितिबोधो

नसंभवतीत्यर्थः ननु धात्वर्थप्रकारकान्वयबोधं प्रति प्रत्ययजन्योपस्थितेः
समानविशेष्यतासम्बन्धेन हेतुत्वं तदोपपद्येत यदि धातुत्वे प्रत्ययत्वे वानु
गते भवेतां तदेव तु न भ्वादिगणपठितत्वे सति क्रियावाचकत्वं धातुत्वमिति हृषि नु
तमन्यत्र एवं प्रकृत्यनन्तरं विधीयमानत्वं प्रत्ययत्वमित्यपि वक्तुं पटत्व इत्यत्र बहु
ज्ञादिप्रत्ययैः व्यभिचारादित्याशयेनाह धातुत्वप्रत्ययत्वादीनामननुगततानोऽदु
र्निर्वचनतयाननुगततादृशाननुगतकार्यकारणभावकल्पने संभवतीति मन्यते र
ति मूले तथा च धात्वर्थप्रकारकान्वयबोधे प्रत्ययजन्योपस्थितेः कारणत्वात्
चैत्रो नानातीत्यादौ तानवांश्चैत्र इति बोधे प्राचीनमते बाधकाभाव इत्याख्या
तस्यानिरर्थकत्वं तदवस्थमिति भावः यत्तु मते भूयोऽप्याख्यातसार्थक्यमुपपा
दयति तदापीत्यादिना तदापि धातुत्वप्रत्ययत्वादीनामननुगततया धात्वर्थ
प्रकारकान्वयबोधे प्रत्ययजन्योपस्थितेः कारणत्वेऽपि पचन्ताद्धातोरेव पाका
दौ लक्षणा न च नानातीत्यादिवाक्यात् पाककृत्यादिप्रकारकान्वयबोधोऽस्त्वे

स्रं ७५

तिमूलेत्रयद्यपिपाकप्रकारककृत्यादिविशेष्यकबोधोन्वयस्तेत्र वक्तुमुचितं तेन त
चैत्रविशेष्यककृतिप्रकारकबोधोवक्तुमुचितः पूर्वमुक्तत्वात् धात्वर्थप्रकारका
न्वयबोधेतदव्यवहितोत्तरतिङ्त्वानजन्यकृत्युपस्थिते विशेष्यतासंबंधेनेष्टत
त्वादिरूपसंसर्गावच्छिन्नतथाविधकृतिप्रकारकएवनधात्वर्थप्रकारकः चैत्रविशे
ष्यकोबोधइतिवक्तुं पूर्वोक्तस्यकारणाघटत्वोक्तमिति त्वाधात्वर्थतिन्यादीना
मननुगतत्वनयाघटत्वात्तोरेवपाकगमनपवनाद्यनेकव्यापारेषु लक्षणानवच्छ
लक्षणायामतो चैत्रेणान्नानीत्यादिवाक्यात्पाकगमनाद्यनुकूलकृत्यादिप्र
कारकान्वयबोधोन्यत्याविशेष्यतासंबंधेनत्वाधात्वर्थप्रकारकान्वयबोधे
कृतेर्ज्ञायमानेत्वाधात्वव्यवहितोत्तरत्वि स्वतत्त्वादिप्रकारकेतिङ्तत्वादिवि
शेष्यकेत्तानेतत्तन्योपस्थितेः कृत्युपस्थितेः विशेष्यतासंबंधेनकृतोसत्वेन
हेतुतायाः तत्र चैत्रेणान्नानीत्यादिवाक्यस्थलेकल्पनीयतया नातिप्रसङ्गःकारण
ताबाधात् त्वाधातूत्तरतिङ्जन्योपस्थितिरूपकारणस्यविशेष्यतासंबंधेनचैत्रेः

७५

भावात्तैर्योग्यतानातीत्यवगतानवाक्ष्यैवश्रत्याकारकशाब्दबोधानुपपत्तिर्दुर्वारैवेत्यर्थः
तावाता: पाकगमनादिल्लक्षणायामात्मनिष्ठप्रत्यासत्त्याकारणतास्वीकारे
पूर्वोक्तरीत्यापाकगमनाद्यनेकार्थविशेषान्निवेशप्रकारेणतायांगौरवंविष
यनिष्ठप्रत्यासत्त्याकारणत्वेतुतादात्म्यताननन्योपस्थितिविषयत्वेनयाकग
मनाद्यनेकधातत्त्वलक्षणार्थान्निवेशपूर्णविशेष्यतासंबंधेनक्कृतोन्नायमानेताधा
त्वर्थपाकगमनादिप्रकारैर्बोधेनिमत्ततत्त्वादिप्रकारकाति समासादिविशेष्य
कत्वाननन्योपस्थिते: कृत्युपस्थितेर्विशेष्यतासंबंधेनक्कृतोसत्वात् पाकगम
नाद्यनुकूलायाक्कृतितंडुलेश्वरतिबोधोनतत्प्राप्यज्ञातासंबंधेनतानवोक्षे
त्रःतिबोधः कारणीभूततातिज्ञन्योपस्थितेर्विशेष्यतासंबंधेनचैत्रेवाधात्
किंतुतादात्म्यसमभिव्याहृतौतिज्ञन्योपस्थितिर्लक्षणयाश्राश्रयत्वेविशेष्यता
संबंधेनसत्वात्तादात्म्यार्थज्ञाननिष्ठप्रकारतानिरूपिता श्रयत्वनिष्ठविशेष्य
तामित्वप्रकारतानिरूपितचैत्रनिष्ठमुख्यविशेष्यताशालिज्ञानाश्रयत्ववोध्ये

व्यु॰
८०

चेत्तिबोधोनापत्तेस्तात्पर्याख्यानतत्समासार्थकामनस्त्वमेवेति अथैवमपीत्यादिश्रुत्वपदी
भूयोपिधात्वर्थप्रकारकचैत्रविशेष्यकबोधमुपपादयति प्रत्ययानर्थविशे
ष्यकबोधेव्यभिचारवारणायेति ज्ञानजन्यत्वात इत्यादौ ज्ञानप्रकाश्रयविशेष्य
कबोधोशवायर्थे आश्रयेन्नापत्तेत्तत्रानिवृत्तानजन्योपस्थितेरभावाद्व्यभिचारस्त
द्वारणायतादृशोपस्थितिवैशिष्ट्यस्य निरुक्तानजन्यकृत्युपस्थितिवैशिष्ट्यस्य
तादृशोपस्थितिकार्यतावच्छेदककोटाववश्यंनिवेशनीयतयाऽख्यातजन्य
कृत्युपस्थितिवैशिष्ट्यस्य तादृशोपस्थितिकार्यतावच्छेदककोटाववश्यंनि
वेशनीयतयाऽख्यातजन्यकृत्युपस्थितिनिरूपकारणजन्यत्वाधात्वर्थपा
कादिप्रकारकशाब्दबोधत्वरूपकार्यतावच्छेदकं निवेशनीयंतत्वेत्यर्थः तथा
चाख्यातार्थकृत्युपस्थित्यव्यवहितोत्तरत्वानधात्वर्थपाकादिप्रकारकशाब्द
बोधत्वावच्छिन्नंप्रतित्वाधात्वतराख्यातजन्यकृत्युपस्थितित्वेनकारणत्वमिति
ज्ञानजन्यत्वात इत्यादिस्थलीयोबोधः निरुक्तानजन्यकृत्युपस्थित्यनन्तरत्वात्।

रमा

कार्यतावच्छेदकाक्रांतत्वं न भवतीति न व्यभिचारः इति तदनंतरशाब्दबोधे इति
वृत्ताननन्यकृत्युपस्थित्यनंतरशाब्दबोधे इति वृत्ताननन्यकृत्युपस्थितिकार्यतावच्छे
दकानाक्रांतचैत्रो नानानातीत्यादिवाक्यसहकृतपदार्थोपस्थितियोग्यताज्ञाना
दिरूपस्वसामग्रीवशात्संपन्ने योग्यघटासंसर्गकचैत्रविशेष्यकत्वानप्रकारकज्ञा
नवांश्चैत्र इति शाब्दबोधे तादृशकारणबाधस्य तथात्वं तरवृत्तिवृत्ताननन्योपस्थि
तिरूपकारणबाधस्य अकिंचित्करत्वादिति कारणतावच्छेदकावच्छिन्नाभा
वो हि येमसाधारणकारणरीत्या कार्यतावच्छेदकावच्छिन्नाभावे नियामकः
प्रकृते च निवृत्ताननन्यकृत्युपस्थितिः कारणमेव न भवति न वा निवृत्तस्वतान
कृत्युपस्थित्यनंतरत्वात् ज्ञानवांश्चैत्र इति शाब्दबोधः कार्यतावच्छेदकाक्रांतो॥
पि इति निवृत्ताननन्यकृत्युपस्थित्यभावस्य ज्ञानवांश्चैत्र इत्याकारकशाब्दबोधा
भावनियामकत्वादित्यर्थः तथा चाख्यातेऽनिरर्थकमिति भावः ज्ञानवांश्चैत्र इति
शाब्दसामग्रीमुपपादयति तादृशानुपूर्वीघटकत्वाख्याताननन्यवृत्तानाप्युपस्थितीति

चैत्रोज्ञानातीत्यानुरूपींचटकत्ताधात्वित्यर्थः नवीनमत्याश्रयतासंसर्गतावादिप्राची
नमतेशंकते नचैतदित्यादिवाच्यमित्यंतेन प्राचीनमतेआश्रयतासंसर्गकयो।
ग्यताज्ञानकारणताधिकाप्राचीनमते आश्रयतासंसर्गकशाब्दाभावात्ना
श्रयतासंसर्गरूपायोग्यताज्ञानकारणतेतिलाघवमितिभावः आश्रयाश्रयता
संसर्गवादीस्वमतेगौरवमाहरतिआश्रयतासंबंधेनज्ञानविशिष्टचैत्रादिता
त्पर्यकादितिसर्वनाम्नः सरत्येवंरूपान्नतदादेः एवंसंकेतितशब्दान्तराद्वायदा
मयाचदहरतिवक्तव्यंतदात्वयाश्रयतासंबंधेज्ञानवांश्चैत्रोवोधयस्वइतिवक्त्राय
दासंकेतग्रहस्तदातादृशचदादिशब्दान्न तदादिसर्वनामभिन्नाद्धेत्यर्थ
तादृशसंबंधेनआश्रयतासंबंधेन ज्ञानादिप्रकारकचैत्रादिविशेष्यकशा
ब्दवोधस्यसंस्त्वयासंकेतितकचदरस्त्वत्रचप्रथमैकवचनोपस्थाप्यैकत्वसंस
र्गवोधस्यापकोज्ञानवानित्याकारकस्यसर्वमतसिद्धावपीत्यनेनाश्रयता
संसर्गकयोग्यताज्ञानकारणतासर्वमतासिद्धत्वान्नप्राचीनमतेः ऽपिकेतिस

विनेश्वत्तिनगौरवमितिभावः अथेत्यादौ आश्रयतासंसर्गमते भूयोपिगौरवमाद्य
दयति तादृशशाब्दबोधं प्रति तादृशशाब्दबोधे तादृशतात्पर्यकसर्वनामसंकेति
कयदादिशब्दानां तत्तद्धर्मत्वानवच्छिन्नं प्रति शाब्दबोधे प्रथमाद्युपस्थापितैकत्व
रूपपदार्थान्तरविषयत्वनियमेनेत्यर्थः अन्यथापदार्थान्तराभाने पदार्थयोः संसर्ग
बोधरूपशाब्दबोधपदवाच्यता नस्यात्किंतु नाममात्रोपस्थितिपदाभिधेयः
स्यात्तथाचतन्निष्ठितयोग्यतात्वानवच्छिन्नमस्ति सर्वनाम्नः यदश्रुतिसंकेतिकशब्दस्य
स्येयोऽर्थः आश्रयतासंबन्धे न तत्तानवच्छिन्नं स्यादित्यर्थः तदपेक्षया पदार्थान्तरे सति इति चेद
इति प्रथमापदार्थैकत्वतन्निष्ठितत्तद्विषयकं यत्तद्योग्यतात्वानवच्छिन्नं वानेकश्रे
यतियोग्यतात्वानं तस्य न यत्र सर्वोक्तसर्वनामसंकेतिकपदजन्यबोधे हेतुतायां
आवश्यकत्वात्सर्वमतसिद्धत्वादित्यर्थः यद्वा तन्निष्ठितस्यैकत्वविशिष्टस्य
तानवच्छेदकस्य तद्योग्यतात्वानं तस्येत्यर्थः ज्ञानादिविशिष्टचैत्रादिमात्रविषय
कयोग्यतात्वानस्य ज्ञानादिविशिष्टचैत्रादिविषयकशाब्दबोधहेतुतायाः कुत्राप्य

ख॰ ८

ल्कमत्वादिनिमूले तथा च चैत्रो ज्ञानानीत्यत्राश्रयतासंबंधेन ज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतिशा
द्दबोधे प्रतिज्ञानादिविशिष्टचैत्रादिमात्रविषयकयोग्यताज्ञानं हेतुरिति संसर्ग
तावादिप्राचीनमतपक्षगौरवमित्यर्थः क्वापि सर्वनामसंकेतशब्दस्थले चै
त्रो ज्ञानानीत्यादावपि चेत्यर्थः आश्रयतासंसर्गवादी गौरवसाम्यमाह भवन्म
ग तेपीति आश्रयताप्रकारकबोधवादीनैमतेपि तथाविधयोग्यताज्ञानहेतु
तायाः ज्ञानाश्रयत्वप्रकारकचैत्रादिविशेष्यकयोग्यताज्ञानहेतुतायाः नवीनम
ते आधिक्यादित्यर्थः तथा चाश्रयतासंबंधेन ज्ञानत्वावच्छिन्नबोधे नवीनानं
गीकृते आश्रयतासंबंधेन ज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतियोग्यताज्ञानकारणतासंसर्गतावा
दिप्राचीनमतेधिका यथा तथा ज्ञानाश्रयत्वावच्छिन्नप्रतिबोधे प्राचीनानंगीकृते
ज्ञानाश्रयत्वावच्छिन्नप्रतियोग्यताज्ञानकारणतानवीनस्याधिकेत्युभयमतसा
म्यमिति आश्रयतासंसर्गमते लाघवमाह आश्रयतासंसर्गतानीयकारणतावच्छेद
कस्यानित्यस्य च लघुशरीरत्वपारत्येनान्वयः संसर्गतामते योग्यताज्ञाने ज्ञाने।

चैत्रस्याश्रयताः इति द्वयोर्विषयाः प्रकारतामते तु योग्यताज्ञाने ज्ञानेऽस्याश्रयता
स्याश्रयतायाः स्वरूपसंबंधविशेषरूपेति च तत्त्वाऽत्रो विषयाः इति नवीनमते गौरवमि
त्यर्थः आश्रयतासंसर्गकेज्ञाने शाब्दबोधः तदीयानतिरूपितायाकारणता
तदवच्छेदकस्याश्रयतासंसर्गेण ज्ञानवैशिष्ट्यस्तत्प्रकारकशाब्दनिरूपिताश्र
यतासंसर्गकेज्ञानप्रकारकचैत्रविशेष्यकज्ञानवैशिष्ट्यस्तत्प्रकारकयोग्यता
ज्ञानत्वस्येत्यर्थः तृतीयसंसर्गविषयताघटिततत्प्रकारकज्ञानकारणताव
च्छेदकापेक्षया तृतीयः आश्रयतीयः ज्ञानाश्रयतानिरूपितः यः संसर्गः
स्वरूपसंसर्गः तन्निष्ठासंसर्गकीविषयताघटिततत्प्रकारकज्ञानका
रणतावच्छेदके ज्ञानाश्रयताप्रकारकचैत्रविशेष्यकशाब्दनिष्ठकार्यतानि
रूपितायाः ज्ञानाश्रयताप्रकारकज्ञानाश्रयतीयस्वरूपसंसर्गकचैत्रादिवि
शेष्यकयोग्यताज्ञाननिष्ठकारणताश्रयावच्छेदके ज्ञानाश्रयत्ववैशिष्ट्यस्यता
कारकशाब्दबोधसमानाकारसंशयनिश्चयसाधारणयोग्यताज्ञानत्वेन ३

बुं.
८१

तात्पर्यधीयत्वरूपसंबंधेन बाधितत्वाद्रूपभूतमित्येतदपेक्षया शाब्दबोधोपयोगितानां
ननिष्ठकारणतावच्छेदकं लघुभूतमित्यर्थः तात्पर्यतात्पर्यकत्वनावादिनवी
नः पुनः शंकते ननु तात्पर्यत्वेनैवात्मसमभिव्याहृतानां ज्ञानस्य शक्तिभ्रमः
स्वारसिकलक्षणाग्रहो वा तत्र तात्पर्यतात्पर्यकारकशाब्दस्योभयमतसिद्ध
तया तत्र तादृशयोग्यतातात्पर्यदेतत्त्वमुभयमतसिद्धमेवेति वाच्यमिति मूले
तत्र शक्तिभ्रमस्वारसिकलक्षणाग्रहान्यतरस्थले तादृशयोग्यताज्ञानहेतुत्वे
तात्पर्यत्वप्रकारकयोग्यताज्ञाननिष्ठहेतुत्वे आश्रयतासंसर्गवादिप्राची
नः स्वपक्षसमाधत्ते ननु व्याश्रयतात्पर्यप्रकारकस्यानुभूयमानत्वादिति
चेदिति तत्र आश्रयत्वात्मनापत्वे शक्तिभ्रमस्थले स्वारसिकलक्षणाग्रहस्थ
लेपि तात्पर्यत्ववैशिष्ट्यावगाहि शाब्दबोधोपि न स्वीक्रियते किं तु आश्रयता
संसर्गेण तात्पर्यवैशिष्ट्यावगाहिशाब्दबोधः स्वीक्रियते तत्राप्यमाशयः यथाश्रो ८१
दनेपचतीत्यत्रकस्यचिन्मते विभक्त्यर्थोपि कर्मत्वं संसर्गोपवकर्मतासंबंधेन

ओदनवान्पाक इति बोधस्वीकारात्तन्नत्वनिरूपकतासंबंधेन ओदनवान्पाक इति
बोधः तथा चैत्रः पचतीत्यत्र कस्यचिन्मते तानवान्पुरुष इति बोधः षष्ठ्यर्थोपि स्व
त्वसंसर्गतयैव भासते न तत्स्वत्ववान्पुरुष इति बोधः तथा नानातीत्यत्राख्याता
र्थोप्याश्रयत्वं संसर्ग एवेति आश्रयत्वं संसर्गत्वे मणिकारसंमतिं दर्शयति एतदभि
प्रायेणैव नानातीत्यादावाख्यातस्य निरर्थकतां मणिकार उररीचकारेति मूले य
था आश्रयत्वं संसर्गतयैव भासते तेन हि आश्रयत्वे आख्यातस्य लक्षणास्वीकारोपि व्य
र्थ एवेत्यभिप्रायेणैव नानातीत्यादावाख्याते मणिकारैरुक्तमित्यर्थः आश्रय
त्वप्रकारकबोधमुपपादयितुं शिरोमणिमतमाह तत्र आश्रयत्वे निरूढलक्षणामि
ति तत्र धातुसमभिव्याहृताख्याते निरूढलक्षणां न तु स्वारसिकलक्षणां आश्रय
त्वे तथा धातुसमभिव्याहृताख्यातस्य शक्तिभ्रमकाले स्वारसिकलक्षणाग्रहकाले
वा सर्वानुभवसिद्धं तादृशाश्रयत्वप्रकारकं चैत्रविशेष्यकबोधमपि स्वप्रोक्तिबलाख्य
मात्रानुभवसिद्धधात्वर्थतानप्रकारकचैत्रविशेष्यकबोधोपपादनेपि तत्र धातो

रेवाज्ञातस्यज्ञानानाश्रयत्वेशक्तिभ्रमः स्वारसिकलक्षणाग्रहोवातत्रशक्तिभ्रमकाले
स्वारसिकलक्षणाग्रहकालेवाचैत्राद्यंशेविशेष्यीभूते यात्वर्थैकदेशस्यज्ञानादेर्ज्ञा
नाश्रयत्वरूपत्वाधात्वलभ्यार्थैकदेशस्यज्ञानस्यान्यथानुपपत्त्या॰ प्रकारविशेषण
तयान्वितस्यान्यत्रविशेषणत्वेनान्वयायोगादितिनियमात् नज्ञानाश्रयत्वेविशेषणत
यान्वितस्यज्ञानस्यपुनश्चैत्रेविशेषणतयाऽन्वयोनसंभवतीतिसर्वथाज्ञानवांश्चैत्र
इतिशाब्दबोधासंभवान्नाणीकृद्भिरपीदृशस्थलेज्ञानाश्रयत्ववांश्चैत्रइत्याकारक
बोधः स्वीकरणीयइत्यर्थः उपसंहरति तथाचतचेति नचज्ञाधातोर्ज्ञानाश्रयत्वेश
क्तिभ्रमस्वारसिकलक्षणाग्रहकालिकज्ञानानातीतिप्रयोगस्थलेज्ञायमानेज्ञाना॰
श्रयताप्रकारकशाब्दबोधे तत्प्रकारकज्ञानाश्रयत्वप्रकारकयोग्यताज्ञानहेतुतायाः
क्लृप्ततयानाधिक्यंकिन्तुनवीनैरङ्गीकृतेज्ञानाश्रयतासंसर्गकशाब्दबोधेज्ञानाश्रयता
संसर्गकयोग्यताज्ञानहेतुताकल्पनमाधिकमेवमाणीकृन्मतेइत्यर्थः शिरोम॰
णिमतेगौरवमाशंकतेनचदीधितिकृन्मतेइति तादृशेति ज्ञाश्रयतासंसर्गक

योग्यताज्ञानहेतुत्वाकल्पनलाघवसंभवेपीत्यर्थः ज्ञानानीत्याद्यानुपूर्वीरूपाकांक्षा
ज्ञानघटितायाशाब्दसामग्र्याएवंतथात्वशक्तिजन्यज्ञानोपस्थितिघटिताया योग्यता
ज्ञानाश्रयत्वप्रकारकशाब्दस्यसामग्रीत्वस्या: घटादिभिन्नविषयकप्रत्यक्षादिकंप्र
तिप्रतिबंधकतायामव्याप्तत्वंनन्वाश्रयत्वोक्तौनिनिवेशाद्गौरवंप्राचीनमतेतत्रा स्य
ख्यातस्यानर्थक्यान्नगौरवमित्यर्थः समाधत्तेभवन्मतेपीति भवन्मतेपिमणि
कृन्मतेपिज्ञानाश्रयत्वाभाववांश्चैत्रस्संदण्डइत्यादिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिप्रत्य
क्षे ज्ञानाश्रयत्वाभावविशिष्टेचैत्रेसंदण्डज्ञानवैशिष्ट्यावगाहिप्रत्यक्षेएकविशि
ष्टे परधर्मवैशिष्ट्यावगाहिप्रत्यक्षंप्रतिविशेष्यतावच्छेदकप्रकारकनिर्णयस्य
हेतुतयानवीनमतेज्ञानाभावातिचैत्रइत्यत्रज्ञानाश्रयत्ववांश्चैत्रइतिबोधात् शाब्दसा
मग्रीनेहशाब्दत्वदेप्रतिबंधकातथाहिशाब्दसामग्रीज्ञानाश्रयत्वाभाववांश्चैत्रइ
तियोग्यतादभावघटितायोग्यताज्ञानादिरूपाप्रत्यक्षसामग्रीतत्रज्ञानाश्रय
त्वाभाववांश्चैत्रइतिविशेष्यतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयघटिता: योग्यतादस्या

सं॰
८५

वह्न्योर्युगपदवस्थानासंभवेन शाब्दसामग्रीकाले प्रत्यक्षसामग्र्येव नास्तीति
सामग्र्यभावादेव ज्ञानानाश्रयत्वाभाववांश्चैत्रः संदेह इति प्रत्यक्षानुत्पत्तेरसत्यां ते
दृश प्रत्यक्षे शाब्दसामग्री प्रतिबंधिकेति नवीनमते लाघवम् प्राचीनमते
तु ज्ञानवानिति ज्ञानप्रकारकाश्रयतासंसर्गकचैत्रविशेष्यकयोग्यताज्ञा
नघटिता शाब्दसामग्री प्रत्यक्षसामग्री तु ज्ञानानाश्रयत्वाभावप्रकारकचैत्रवि
शेष्यकयोग्यताज्ञानघटिता शाब्दसामग्री प्रत्यक्षसामग्री तु ज्ञानानाश्रयत्वा
भावप्रकारकचैत्रविशेष्यकविशेष्यतावच्छेदकप्रकारकनिर्णयघटिता
तत्र च ज्ञानप्रकारकमाश्रयतासंसर्गकं चैत्रविशेष्यकं ज्ञानं कर्त्तं ज्ञानानाश्र
यत्वाभावप्रकारकं चैत्रविशेष्यकं ज्ञानेन न विरुध्यते हि ग्राह्याभावानवगाहि
त्वात् अतः सामग्र्योर्यौगपद्यसंभवान् शाब्दसामग्र्याः प्रत्यक्षे प्रतिब
न्धकत्वं कल्पनीयमिति गौरवमित्याहुः ज्ञानानाति चैत्रस्य प्रत्यक्षानुत्पत्तिस्तावत् न घ ८५
टितत्वाधानजन्यताज्ञानोपस्थितिघटित शाब्दसामग्र्याः प्रतिबंधकताधिके

नैगौरवादितिमूले ज्ञानानीति चैत्रस्याज्ञानसृष्टीत्तानन्वचदित्तायाः तथात्तायात
त्तत्वत्तानोपस्थितिचदित्तायाः ज्ञानप्रकारकाप्रामाण्यत्तासंसर्गकचैत्रादिविशे
ष्यकशाब्दसामग्र्यायोग्यत्ताज्ञानादिरूपायाः प्रतिबंधकत्ताधिक्येनगौरवा
दित्यर्थः नवीनमतेलाघवमाह मन्मतेइति दीधितिकृन्मतेइत्यर्थः ज्ञानाप्र
यत्ववांश्छेयइति शाब्दबोधविरोधीयो ज्ञानाप्रयत्वाभाववत्तानिश्चयोवि
शिष्टवैशिष्ट्यमितिप्रत्यहेविशेष्यत्तावच्छेदकप्रकारकनिर्णयत्वेनकारणी
भूतस्तद्विदित्तया तथाविशिष्टवैशिष्ट्यबोधसामग्र्याः ज्ञानाप्रयत्वाभाववां
श्छेयः संदेहस्याकारकाविशिष्टवैशिष्ट्यप्रत्यक्षसामग्र्याः ज्ञाहशसामग्र्यासमे
ज्ञानाप्रयत्ववांश्छेयइति शाब्दबोधस्यज्ञानाप्रयत्वाभाववांश्छेयइतियोबाध
स्तदभाववद्विदित्तयोग्यत्ताकांक्षाज्ञानादिरूपशाब्दसामग्र्यासमेयुगपद्वस्था
नासंभवेन ज्ञानाप्रयत्वाभाववांश्छेयः संदेहः इतिप्रत्यहेज्ञानाप्रयत्वाभा
ववांश्छेयइतिविशेष्यत्तावच्छेदकप्रकारकनिर्णयचदित्तासामग्रीविशेष्य

व्यु॰
८६

तावच्छेदकतानाश्रयत्वाभाववांश्चैत्र इति निश्चयपवत्तानाश्रयत्ववांश्चैत्र इति शा
ब्दबोधबाधः ईदृशबाधाभावः शाब्दसामग्री तथा च बाधतदभावयोर्युगपदव
स्थानासंभवेन शाब्दसामग्रीकाले प्रत्यक्षसामग्र्याभावादेव ईदृशप्रत्यक्षानु
त्पत्तौ शाब्दसामग्र्याः प्रतिबंधकत्वकल्पनाविरहादित्यर्थः शेषदर्शितदिशा
वसेयमिति यद्यपि प्राचीनमतेपि तानाभाववांश्चैत्रः नेदृशनिर्विशिष्टवैशि
ष्ट्यप्रत्यये तानवांश्चैत्र इति शाब्दबोधसामग्र्याः योग्यताज्ञानादिरूपायाः ता
दृशप्रत्यये विशेष्यतावच्छेदकप्रकारकानिर्णयविधयाकारतास्यताना
भाववांश्चैत्र इति निर्णयस्य तानवांश्चैत्र इति शाब्दबोधे बाधतया तादृशबा
धाभावघटितायाः प्रतिबंधकत्वेन कल्पने बाधतदभावयोर्युगपदवा
स्थानासंभवेन बाधाभावघटितशाब्दसामग्रीकाले विशेष्यतावच्छेदक
तानाभाववत्ताप्रकारकनिश्चयरूपप्रत्यक्षकारणाभावादेव प्रत्यक्षा ८६
नुत्पत्तौ शाब्दसामग्र्याः प्रतिबंधकत्वाभावादिति लाघवं संभवति नवीन

मृते तत्तानाभाववांश्चैत्रः इति प्रत्यक्षसामग्रीतानाश्रयत्ववांश्चैत्रः शाब्दसामग्र्याः
यौगपद्यसंभवात् तादृशप्रत्यक्षे शाब्दसामग्री प्रतिबंधिका न तथा नवीनमते गौरवमिति
तथापि तत्तानाभाववदाश्रयत्वं प्रमेयमिति न्याश्रयत्वे तत्तानाभाववदिति विशेष्यता
वच्छेदकप्रकारकनिर्णयो हेतुः स च निर्णयः तत्तानाश्रयत्ववानिति शाब्दस्य बाधस्त
दभाववद्धदिता शाब्दसामग्रीति बाधतदभावयोर्यौगपद्यासंभवात् शाब्दसामग्री
काले प्रत्यक्षसामग्र्यभावादेव तत्तानाभाववदाश्रयत्वं प्रमेयमिति प्रत्यक्षत्तानुत्पत्तो
शाब्दसामग्र्याः प्रत्यक्षे प्रतिप्रतिबंधकत्वाभावान्नवीनमते लाघवं प्राचीनम
ते न्याश्रयत्वे तत्तानाभाववदिति निश्चयचद्धदिता प्रत्यक्षसामग्रीतानवानिति शा
ब्दस्य सामग्री न्याश्रयत्वे तत्तानाभाववदिति निश्चयाभावद्धदिता न भवतीति सा
मग्र्योर्यौगपद्यसंभवात् शाब्दसामग्री प्रत्यक्षे प्रतिबंधिकेति गौरवं प्राचीनमते
पीत्यमघमतसाम्ये पि तत्तानत्ताश्रयत्वाभाववांश्चैत्रः संदेहइत्यादिविशिष्टबोधे
स्यावगाहिप्रत्यक्षे नानानिचैत्रत्वायोग्यानुपूर्वीज्ञानं च दितन्तायात त्वन्यत्ताको

श्रु
८१

पश्यतिचरितसामग्र्याः प्रतिबंधकत्वाधिक्येनप्राचीनमतेपूर्वोक्तंगौरवमाधिक्यमिति
भावः शंकतेयद्येवंरीत्येति नानातीत्यादावाख्यातार्थाश्रयत्वप्रकारकशाब्दबो
धप्रकारमुपपादयति भूतलेनघटइत्यादौघटादिपदस्यघटप्रतियोगिकाद्येलक्ष
णांस्वीकृत्यतत्रभूतलेनघटइतिवाक्येघटप्रतियोगिकाभावोभूतलवृत्तिरिति
प्रतियोगितात्वप्रकारकशाब्दएवसमुचितः तथाचनामार्थयोर्घटप्रतियोगिक
स्यअभावस्यचअभेदान्वयएवइतिनिपातातिरिक्तत्वविशेषणंनामनामार्थयो
रभेदान्वयइतिव्युत्पत्तौनदेयमेवंघटपदोत्तरंप्रथमायाएववाप्रतियोगितायो
लक्षणातदापिघटस्यप्रतियोगित्वेप्रथमार्थेतस्यचाभेदान्वयइतिनामार्थयोर्वि
भक्त्यर्थयोरेवान्वयस्तदापिनिपातातिरिक्तत्वविशेषणंनामार्थयोरितिव्यु
त्पत्तौव्यर्थंइतिनवीनस्यशंका प्राचीनमतेप्रतियोगितासंबंधेनघटस्यनञ
र्थेःभावेभेदान्वयः सचनामार्थयोर्नसंभवतीतिउक्तव्युत्पत्तौनिपातातिरिक्तत्व
विशेषणंसार्थकमितिभावः तथाचनञिप्रतियोगितात्वप्रकारकशाब्दोपि

८१

कारेमति तथाविधसमभिव्याहारज्ञानघटितसामग्र्याः भूतलेन घटइत्यादिसमभि
व्याहारज्ञानघटितशाब्दबोधसामग्र्याः घटप्रतियोगिकत्वाभाववत्त्वानभावः प्रमे
यः इत्यादिविशिष्टवैशिष्ट्यप्रत्यक्षे प्रतिबंधकत्वाकल्पनेन लाघवादिति
यद्वाभावः घटप्रतियोगिकत्वाभाववानिति विशेष्यतावच्छेदकप्रकारक
निर्णयः प्रत्यक्षकारणं समवघटप्रतियोगिताकत्ववानभाव इति शाब्दबो
धे बाधस्तु अभाववृत्तिता च योगपत्ताज्ञानादिरूपा शाब्दसामग्री तथा च बाधन
द्भाववोरयौगपद्यात् शाब्दसामग्रीकाले प्रत्यक्षसामग्र्यभावादेव प्रत्यक्षानु
त्पत्तेः न शाब्दसामग्रीप्रत्यक्षे प्रतिबंधिका इति नवीनमते लाघवादित्यर्थः प्राची
नमते तु प्रतियोगिताः संबंधेन घटवानभाव इति शाब्दबोधः तत्सामग्रीः त्वक्प्रत्य
क्षसामग्र्योः मेलनसंभवात् शाब्दसामग्री उक्तप्रत्यक्षे प्रतिबंधिकेति गौरवमिति
भावः अथ नामार्थयोरिति निषेधतौ निपातातिरिक्तत्वविशेषणस्याकल्पा
यदृ वै पदितिमते इष्टत्वात् तथा न घटवानिति भूतलेन घटइत्यादावितिरिक्ताभावो भूत

अ॰
८८

लवृत्तिरितिघटाभावधर्मिकभूतलवृत्तित्वप्रकारकशाब्दानुभवे तात्पर्यग्रहप्रका
रणबलात् नघटोभूतलवृत्तित्वाभाववानितिघटविशेष्यकभूतलवृत्तित्वप्रका
रकशाब्दानुभववत्तात्पर्यग्रहप्रकारणबलात् नघटोभूतलवृत्तित्वाभाववानि
तिघटविशेष्यकभूतलवृत्तित्वाभावप्रकारकशाब्दानुभवोपीत्यर्थः अन्या
थाघटादिविशेष्यकभूतलादिवृत्तित्वाभावप्रकारकशाब्दबोधानंगीकारेणा
दृशवाक्यजन्यस्य भूतले नघट इत्यादिवाक्यजन्यस्य अप्रामाण्यज्ञानविषयी
भूतबोधे न प्रतिबंधकत्वप्रामाण्यज्ञानानास्कंदितेत्युक्ते एवं यदिह मते सिद्धस्य
घटाभावोभूतलवृत्तिरितिबोधस्य भूतले घट इत्यादिवाक्यजन्यघटादिविशे
ष्यकभूतलादिवृत्तित्वप्रकारकबोधं प्रति सर्वानुभवसिद्धविरोधितानुपपत्ते
रित्यर्थः नहि घटाभावधर्मिकं भूतलवृत्तित्वप्रकारकं ज्ञानं कदं घटधर्मिके
भूतलवृत्तित्वप्रकारकं ज्ञाने विरुणद्धि ग्राह्याभावानवगाहित्वात् किं न घटो भू
तलवृत्तिरितिज्ञाने घटो न भूतलवृत्तिरित्येवज्ञाने प्रतिबंधके ग्राह्याभावगाहि

व

त्वादिति भूतलेन घटः इति वाक्यात् घटधर्मिकभूतलवृत्तित्वाभावप्रकारकबोधोऽव
श्यमंगीकरणीयः इति भावः प्रतियोग्यभावान्वयौ तुल्ययोगक्षेमाविति नियमनिर्वा
हस्यानन्नञ्पदं विनेति यादृशसमभिव्याहारात् भूतले घटः इत्याकांक्षावशा
त्तन्नञ्पदं विना घटधर्मिणि घटे यस्य भूतलवृत्तित्वस्य विशेषणतया भानं भवति
तन्नञ्सत्त्वे तादृशसमभिव्याहारस्थले भूतले न घटः इति समभिव्याहारस्थले तत्र
तस्मिन् घटरूपे धर्मिणि तदभावो भूतलवृत्तित्वाभावः प्रतीयते इत्यनुभ
वापलापप्रसंगादित्यर्थः एवं च न भूतले घटः इति वाक्यात् घटो भूतलवृत्तित्वा
भाववानिति बोधांगीकारे च सम्मति नञर्थाभावेऽनुयोगितारूपभेदसंबंधेन घ
टो भूतलवृत्तित्वाभाववानित्यन्वयबोधो न संभवति नामार्थयोरभेदान्वयबो
धनियमादिति तादृशबोधोपपत्तये नामार्थयोरित्यादिसूत्रस्य शरीरे निपाताति
रिक्तत्वं विशेषणमावश्यकमित्यर्थः निपातातिरिक्तयोर्नाम्नोस्तदर्थयो
रभेदान्वयः प्रकृते च निपातत्वात् नञर्थाभावेऽनुयोगितारूपभेदसंबंधेन घटा

न्वयो न विरुद्ध इति भावः उक्तव्युत्पत्तौ निपातातिरिक्तत्वप्रवेशे प्रयुक्तं तत्र माह एवं
पूर्वोक्तन्नलत्वरीत्या न पचति चैत्रः न चैत्रस्य पचनमित्यादौ पाककृति चैत्रस्वत्वयोर
भावस्य नञर्थस्य चैत्रपचनादावन्वयोगितायां भेदसंबंधेनान्वयबोधोपपत्तये तन्न
निपातातिरिक्तत्वं विशेषणं नामार्थयोरिति व्युत्पत्तावावश्यकं एवं घटो न पट
इत्यादौ घटे नञ्योगितया पटे प्रतियोगितया घटाद्युभयविधभेदसंबंधेनान्वयबो
धोपपत्तये चैतदावश्यकं निपातातिरिक्तत्वविशेषणमावश्यकमित्यर्थः पुनः
शंकते न चोक्तस्थलेषु इति भूतले न घटः न पचति चैत्रः न चैत्रस्य पचनं च घटो
न पटः इत्यादिषु भूतलं घटत्वाभाववान् घटः पाककृत्यभाववांश्चैत्रः चैत्र
स्वत्वाभाववत्पचनं पटप्रतियोगिकाभाववान् घट इति शाब्दबोधसंभवान् ना
म्नोः भाववतिलक्षणायाः भाववत्तासमनन्वयोगिनोः भेदान्वयबोधोपपत्तये त
तेषु स्थलेषु पदार्थेन नञ्भेदान्वयोपपादनेन उक्तव्युत्पत्तौ निपातातिरिक्तत्वं विशे
षणमफलं स्यादित्यर्थः समाधत्ते तथा सति सर्वत्राभाववत्त्वेनैव नञर्थत्व

यामुख्यार्थपरनञोरुल्लेभत्वापत्तेरितिमूलं तथासति अभाववत्तिनञोला
क्षणिकत्वेसति सर्वत्रघटोनपटः अपटोघटः भूतलेनघटः अघटंभूतलमिति
व्याससमासस्थलेसर्वत्रैवत्वर्थः अभाववत्तपवनञर्थेनयामुख्यार्थपरनञयोरुल्ले
भत्वापत्तेरिति अनेनतानामभावानांशक्ततावच्छेदकत्वेगौरवादखण्डोपाधिरूप
मभावत्वंशक्ततावच्छेदकंलघुभूतमपिच अभावरूपमुख्यार्थकनञःप्रयोगादर्शना
दभावेशक्तेरसिद्धेःशक्यसंबन्धरूपालक्षणापिनसंभवतीतिनिभूतलेनघटः वैयोन
त्यंतोनियातिरिक्तत्वविशेषणमावश्यकमितिभावः ननुघटोनेत्यनयोग्यसमभि
व्याहृतनञपदाभावपरत्वंसंभवतीत्यतअभावस्येति ननुमन्यतेतत्तापमानस्याभा
ववत्ताग्रहस्यप्रतिबन्धेतद्भूतानांनेत्वभावमुख्यविशेष्यकशाब्दबोधस्याविरोधित्वे
नअभावमुख्यविशेष्यकशाब्दसामग्र्याप्रतिबंधकत्वकल्पनेलक्षणानैयाकत्वे
राधिकमित्याशंक्याह कल्पनाधिक्याविरहेणेति तथाचानिहर्मित्वावच्छेदकाभा
वविदेरधिकृतयाप्यविरोधित्वयासामान्यादित्याशयः भेदसंसर्गकनञर्थस्य कारका।

मु.
९.

योग्यताज्ञानस्य हेतुत्वकल्पनमधिकमेवेत्यत आह अभाववत्त्व इति अविरोधितायाः प्र
तिबन्धकमप्रसक्तमित्यविरोधितापर्यन्तमुपपादयति लाघवादिति ग्राह्याभाववन्नि
श्चयस्यैव तन्निभूतले घटः इत्यत्र भूतलवृत्तिघटः इति बोधात्तत्प्राक् भूतलवृत्तित्वेन घटाभावो
भूतलवृत्तित्वाभाववत्त्वनिर्णयस्यैव यदा भूतलवृत्तित्वाभाँ निति भूतलवृत्तित्वाभाव ददा
प्रकारकघटविशेष्यकनिर्णयस्यैव न तु भूतलवृत्तित्वाभाव प्रकारकाभेदसंसर्गा
कघटविशेष्यबोधस्येति भूतले न घट इत्यादिवाक्यात् भूतलवृत्तित्वाभावप्रका
रकघटविशेष्यकबोधप्रयोगीकर्तृत्वमुद्दिनोत्तत्वभाववन्निलक्षणापीति नतोऽभा
वेशाकिः सिद्धेतिभावः नीलोघट इत्यादौ विशेषणविभक्तेरभेदार्थकत्वमतेऽपि
पदपञ्चकरीत्या लाघवं संभवतीति यद्यारोजस्वत्वाभाववान्पुरुषः स्तुद्र इति प्रत्य
ले घतिघष्ठीस्वत्वार्थिकेति नव्यमतेराजः पुरुष इति शाब्दसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वे
न कल्प्यते राजस्वत्वाभाववान् पुरुष इति विशेष्यतावच्छेदकप्रकारकानिर्णयः
प्रत्यहे कारणत्वं तथा च निर्णयः शाब्दबोधे बाधः तादृशबाधाभावः शाब्दबोधेका ५.

रणे तया च बाधतदभावयोर्युगपदवस्थानासंभवात्सामग्र्योर्मेलनं न संभवतीति न
शाब्दसामग्री प्रत्यक्षे प्रतिबंधिका तया नीलाभेदाभाववान्घटः प्रमेय इति प्रत्यक्षे
पि नीलाभेदाभाववान्घट इति विशेष्यतावच्छेदकप्रकारकनिर्णयः कारणम
एवच नीलो घट इति वाक्यजन्ये नीलाभेदवान्घट इति शाब्दबोधे बाधः तस्य बा
धस्याभावः शाब्दबोधे कारणमिति प्रत्यक्षशाब्दसामग्र्योः बाधतदभाववद्घटि
तयोर्यौगपद्यासंभवात्तन्न शाब्दसामग्री प्रत्यक्षे प्रतिबंधिकेत्युक्तरित्यस्यार्थः ए
वं राज्ञः पुरुष इत्यत्र स्वत्वं संसर्गः षष्ठी निरर्थिका राजवान्पुरुष इति शाब्दधीः
षष्ठ्यंतराजपदसमभिव्याहारस्य नियामकत्वाच्च न राज्ञा पुरुष इत्यत्र स्वत्वसंसर्गक
राजवान्पुरुष इति बोधापत्तिः नवा नामार्थयोरभेदान्वयानुपपत्तिरिति वद
न्तः प्राचीनमते राजपदस्य राजसंबंधिनि स्वारसिकलक्षणाग्रहदशायां राजसंबं
धप्रकारकबोधस्यावश्यकत्वात्तथा च नीलो घट इत्यत्रापि विशेषणविभक्तिरभे
दबोधक तया षष्ठीवन्नामार्थिकेत्युक्तरीत्येत्यर्थः इष्टापत्त्या समाधत्ते तथापि नवादि

मु॰
९१

नोविरुद्धइतिदिगिति तथापिप्रतिवध्यप्रतिवंधकभावस्थलेउक्तरीत्यालाघवसंभ
वेपि तत्रप्रतिवंधकतालाघवलभ्येविशेषणविभक्त्यभेदार्थकत्वेनः अभेदसंस
र्गतावादीनामस्माकंयुक्तिबलात्तत्त्वसिद्धेर्नविरुद्धइतिभावः इतिव्युत्पत्तिवादे
नामाख्यातान्वयबोधविवरणं अथप्रत्ययार्थंनिरूपयितुमाह प्रत्ययाश्चेति तद्धिता
दीत्यादिनाक्यच्काम्यच्सनादिपरिग्रहः तत्रप्रथमार्थः प्रकृत्यर्थविशेषणविध
यान्वयिनीसंख्यैवेति तत्रसप्तविभक्तिमध्ये संख्यैवेत्येवकारेणसंख्यातिरिक्ता
र्थव्यवच्छेदः अन्यथातंडुलंपचतीत्यत्रद्वितीयार्थएकत्वंकर्मत्वंतत्रएकत्वविशि
ष्टतंडुलनिष्ठाकर्मताइतिबोधात्त यथाएकत्वंप्रकारएवनतुविशेष्यंतथासंख्या
तिरिक्तार्थस्वीकारेतस्यैवविशेष्यतयाभानंस्यात्तत्वेकत्वस्यघटइत्यत्रनीलादि
पदांतरासमभिव्याहारेघटवृत्तिएकत्वमित्येवानुभूयतेनत्वेकत्ववान्घटइतिभावः
घटवृत्तिएकत्वमितिबोधमुपपादयति अतएवेति अतएव संख्यामात्रस्यप्रथ
मार्थत्वादेव मात्रपदेनसंख्यातिरिक्तार्थव्यवच्छेदः अतिरिक्तार्थत्वेघटमित्यत्रे

९१

143

व्युत्पत्तिवाद
६१ पत्रक ॥ ल० अ० १२ पं० प्रं० पू

ह० ल०